



ต้นฉบับไม่มีหน้านี้

NO THIS PAGE IN ORIGINAL

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พวกสัตว์ที่เกิดในครรภ์มารดาหรือในครรภ์สัตว์ ซึ่งส่วนมากมีการกำหนดที่แน่นอน ใน
 คตินิกายนั้น ๆ เป็นต้น เหมือนกับความแตกต่างของอากาศมี ๖ วรรณะ ทรวดทรง และ
 ขนาดของอวัยวะในสัตว์เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งความปรารถนาในภพที่สำเร็จแล้วมาจากชาติ
 ก่อน เป็นอุปนิสัยที่กำหนดโคแน่นอน ในภพที่แตกต่างกันนั้นของพวกสัตว์เหล่านั้น ได้แก่วรรณ
 ชีวิตินทรีย์^๒ และอรูปชีวิตินทรีย์ ที่ดำเนินไปเพราะความเป็นไปด้วยอาการที่รูปธรรมและ
 อรูปธรรมให้ดำรงอยู่ ซึ่งเกิดมาพร้อมกับตน ถึงแม้จะตั้งอยู่ได้ชั่วขณะความลำพังก็ตาม ส่วน
 ที่เรียกว่า "อายุอย่างสูง" ก็ด้วยการเทียบเคียงเหตุ คือ ความเป็นเหตุแห่งอายุ เพราะ
 เป็นธรรมชาติที่โคความแตกต่างของธรรมเหล่านั้น เพราะความเป็นเหตุที่ตั้งอยู่ชั่วขณะเท่านั้น
 ยังไม่สิ้นเชิงทีเดียว ถึงอย่างนั้นก็ชื่อว่า เป็นธรรมชาติตลอดเพียงเพราะความเป็นเหตุไม่
 ขาดตอนของชีวิต อันคิดหมายไปจนถึงความหมดสิ้น คือ ความสลายไปโดยแท้

๔๔/๑๑ มนุษย์สัตว์เหล่านี้ อวัยวะส่วนมากมีการกำหนดอายุที่แน่นอน บางพวกมีการกำหนด
 อายุที่ไม่แน่นอน บางครั้งก็กำหนดกล่าวไว้ในฎีกาพรหมชาลสูตรว่า "ก็อายุของพวกเทพ
 พวกสัตว์นรก และของพวกมนุษย์ชาวอศุตร กุรุทวีป มีการกำหนดแน่นอน โดยเฉพาะอายุ
 ของพวกมนุษย์ชาวอศุตรกุรุทวีปมีการกำหนดแน่นอนไว้โดยส่วนเดียว ส่วนของมนุษย์ที่เหลือ
 พวกเปรต พวกสัตว์เดรัจฉาน ไม่มีการกำหนดที่แน่นอนว่า นานหรือไม่นาน ในเวลาที่มี
 กรรมมากอำนวยผลเพื่อให้คงอยู่ได้นานหรือไม่นาน ด้วยอำนาจของปัจจัยคือเลือดขาว ที่เกิด
 ในสันคานอันประกอบด้วยการกรรมนั้น และแห่งปัจจัยหรือความไม่สม่ำเสมอของฤดูและอาหาร

ศูนย์วิทยุวิทยากร

^๑ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พจนานุกรมพระพุทธศาสนา, พระนคร : โรงพิมพ์เพ็ญอักษร,
 ๒๕๑๔ แปลว่า สัตว์ผู้นอนในครรภ์มารดา

^๒ พจนานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๔๓ สำนักพิมพ์แพรวพินทยา
 พระนคร : ๒๕๒๒ แปลว่า สิ่งมีชีวิตที่ปรากฏแก่ตาและไม่ปรากฏแก่ตา

มีความผันแปรอันไม่สม่ำเสมอของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้นให้เกิดแล้ว โดยมีกรรมนั้นเป็นมูล

ส่วนในฎีกาอธิบายสังการท่านกล่าวไว้ว่า สำหรับพวกมนุษย์ชาวชมพูทวีป^๑ ไม่มีการประมาณอายุ บางคราวมีอายุถึงสองร้อย^๒ บางคราวมีอายุเพียง ๑๐ ปี ถามว่า เพราะเหตุไร เฉลยว่า บางคราวมนุษย์เหล่านั้นมีศีลดี บางคราวทุศีล ในคราวที่มีศีลคืออายุจะเพิ่มขึ้น ในคราวที่ทุศีลอายุจะเสื่อมถอย พวกมนุษย์ชาวบูรพวิเทห์ทวีปมีอายุถึง ๓๐๐ ปี พวกมนุษย์ชาวอมรโคยานทวีปมีอายุถึง ๕๐๐ ปี พวกมนุษย์ชาวอสุรกรูทวีปมีอายุถึง ๑,๐๐๐ ปี ถามว่า เพราะเหตุไร เฉลยว่า เพราะพวกเขาเป็นผู้มีศีลตลอดกาลทั้งปวง ศีลห้าย่อมสำเร็จแก่เขาเองตลอดเวลา ๗

ส่วนในฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะท่านกล่าวไว้ว่า ก็พระบาลีว่าพวกมนุษย์มีอายุประมาณเท่าใด คือร้อยปี(อาจจะ)น้อยกว่าหรือยิ่งกว่า ดังนี้ พึงเห็นว่าพระองค์ตรัสหมายถึงอายุของพวกชาวชมพูทวีปเท่านั้น (เฉพาะ) ในพุทธรูปบาทกาลนี้ ๗

จริงอยู่ ในฎีกาเทวตาสังยุตท่านกล่าวไว้ว่า ก็ในคำว่า อายุ นี้ทรงประสงค์เอาอายุอย่างสูง และพึงทราบอายุอย่างสูงนั้นด้วยอำนาจแห่งกาลทุกวันนี้ เพราะว่า กถานี้ แสดงความเล็กน้อยยิ่งนักของชีวิตในพุทธรูปบาทกาลนี้ ในอรรถกถาเทวตาสังยุตท่านกล่าวไว้ว่า บทว่า ย่อมนำเข้าไปใกล้ ดังนี้ คือย่อมสิ้นไป ย่อมดับไป ได้แก่ย่อมเข้าถึง อธิบายว่า เข้าไปใกล้ความตายโดยลำดับ ความว่า ถูกลำเข้าไปใกล้ชราและมรณะ เหมือนกับที่นายโคบาลต้อนฝูงโคไปฉะนั้น ๗ คำว่า ชีวิต ดังนี้ ได้แก่อินทรีย์คือชีวิต ๗ คำว่า เล็กน้อย ดังนี้ แปลว่าน้อย คือนิดหน่อย พึงทราบความที่อายุนั้นเล็กน้อยด้วยอาการ ๒ อย่างคือความ

^๑ เป็นชื่อของทวีป ๑ ใน ๔ ทวีป คือ ชมพูทวีป อมรโคยานทวีป บูรพวิเทห์ทวีป และอสุรกรูทวีป

^๒ ดูภาคผนวกของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ที่คำว่า กัป หน้า ๒๒๑

น้อยแห่งกิจของตนและความน้อยแห่งขณะฯ จริงอยู่ ที่ว่าอายุน้อยเพราะพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่มีชีวิตอยู่ไค้นานก็เพียงแค່ร้อยปี(อาจจะ)น้อยกว่าหรือยิ่งกว่า ทั้งนี้ ชื่อว่าน้อย เพราะความน้อยแห่งกิจของตน อายุชื่อว่าน้อยเพราะความน้อยแห่งขณะ เพราะถ้าว่าโดยปรมาัตถ์แล้ว ขณะแห่งชีวิตของสัตว์น้อยอย่างยิ่ง คือเพียงชั่วความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่ง

อรตถกถา มารสังยุตว่า คำว่า น้อยกว่าหรือยิ่งกว่า ทั้งนี้ ความว่า เมื่อมีชีวิตอยู่ยิ่งกว่านั้น ก็ไม่อาจจะมีชีวิตอยู่ไค้ตลอดร้อยปีอื่นอีก(สองร้อยปี) คือมีชีวิตอยู่ ๕๐ ปีบ้าง ๖๐ ปีบ้าง ทั้งนี้ ฯ

๔๕/๑๗ ฎีกาสัตตกนิบาตอังคตนิทายว่า คำว่า น้อยหรือยิ่งกว่า ทั้งนี้ มีอธิบายว่า มีอายุเกินกว่าร้อยปีขึ้นไปเล็กน้อย ไม่ถึงร้อยปีอื่น(สองร้อยปี) ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๖๐ ปีบ้าง ก็ผู้มีอายุอย่างนี้หาได้ยากยิ่งนักฯ เป็นแต่เพียงได้ชื่อว่า ได้ยินว่า คนชื่อโน้นมีชีวิตยืนอย่างนี้ ทั้งนี้ แล้วไปดูในที่นั้นๆ ในบรรดาผู้ที่มีชีวิตยืนอย่างนั้น นางวิสาขาอุบาสิกา^๑มีอายุถึง ๑๒๐ ปี โยจฺจฺรสาติพราหมณ^๒ พรหมายพราหมณ^๓ โสณพราหมณ^๔ ปา วาริยพราหมณ^๕ พระอนนทเถระ พระมหากัสสปเถระ ก็เหมือนกัน แต่พระอนุรุทธเถระ มีอายุถึง ๑๕๐ปี พระพากุลเถระ^๖ มีชีวิตอยู่ถึง ๑๖๐ปีท่านเป็นผู้ที่มีอายุยืนกว่าทุกท่าน แต่ท่านก็ไม่มีชีวิตอยู่ไค้ตลอดถึง ๒๐๐ ปี ฯ

-
- | | | |
|---|-------------------------------|----------|
| ๑ | ฎีกาคณวาทของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ | หน้า ๒๓๔ |
| ๒ | ฎีกาคณวาทของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ | หน้า ๒๒๔ |
| ๓ | ฎีกาคณวาทของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ | หน้า ๒๒๔ |
| ๔ | ฎีกาคณวาทของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ | หน้า ๒๓๖ |
| ๕ | ฎีกาคณวาทของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ | หน้า ๒๒๔ |
| ๖ | ฎีกาคณวาทของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ | หน้า ๒๓๔ |
| ๗ | ฎีกาคณวาทของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ | หน้า ๒๓๑ |
| ๘ | ฎีกาคณวาทของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ | หน้า ๒๓๗ |
| ๙ | ฎีกาคณวาทของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ | หน้า ๒๓๗ |

อรรถกถาวรวิภังคปรภพว่า คำว่า น้อยหรือยิ่งกว่า ดังนี้ มีอธิบายว่า เกินร้อยขึ้นไป ๒๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ปีบ้าง ๖๐ ปีบ้าง แต่ไม่ถึงร้อยปีที่สอง (สองร้อยปี) ดังนี้ ๗
จริงอยู่ พระพุทธองค์ตรัสว่า आयุนั้นแม้ทั้งหมดกว่า นอชนิก ดังนี้ เพราะไม่ถึงร้อยปีที่สอง

อายุของพวกมนุษย์ จบ ๗

(อายุของพวกเทพ)

๔๖/๑๑ ๕๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับคืนและวันหนึ่งของเทพชั้นจาตุมหาราชิกา ๓๐ คืนโดยคืนนั้นเป็นหนึ่งเดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็นหนึ่งปี ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นกำหนดอายุของเทพชั้นจาตุมหาราชิกาเหล่านั้น ด้วยการนับของมนุษย์ก็จะเท่ากับ ๕ ล้านปี ๗

๑๐๐ ปีของมนุษย์เท่ากับคืนและวันหนึ่งของเทพชั้นดาวดึงส์ ฯลฯ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นกำหนดอายุของเทพชั้นดาวดึงส์เหล่านั้น ๗ ด้วยการนับของมนุษย์ก็จะเท่ากับ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี ๗

๒๐๐ปีของมนุษย์ เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นยามา ฯลฯ ๓,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นกำหนดอายุของเทพชั้นยามาเหล่านั้น ๗ ด้วยการนับของมนุษย์ก็จะเท่ากับ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี

๔๐๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นดุสิต ฯลฯ ๘,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นกำหนดอายุของเทพชั้นดุสิตเหล่านั้น ๗ ด้วยการนับของมนุษย์ก็จะเท่ากับ ๕๗โกฎิ ๖ ล้านปี

๘๐๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นนิมมานรดี ฯลฯ ๘,๐๐๐ ปี ฯลฯ ด้วยการนับของมนุษย์ก็จะเท่ากับ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี

๑,๖๐๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับวันและคืนหนึ่งของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ฯลฯ ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นกำหนดอายุของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีเหล่านั้น ด้วยการนับของมนุษย์ก็จะเท่ากับ ๘๖๑ โกฎิ ๖ ล้านปี

นัยแห่งอรรถกถาชั้นมหาวิทยาลัยว่า อายุประมาณของเพชฌ์แกมวจร ๖ ชั้น
 ควบกันนั้นของมนุษย์(รวมกัน) ก็จะเท่ากับ ๑๒๒๘ โทฏี ๕ ล้านปี

ส่วนในอภิธรรมัตถสังคหะท่านกล่าวไว้ว่า ๕๐๐ ปีทิพย์ เป็นกำหนดอายุของเพชฌ์
 จากุมหาราชิกา ควบกันนั้นของมนุษย์ก็จะเท่ากับ ๕ ล้านปี จากอายุประมาณของเพช
 ฌ์จากุมหาราชิกานั้น เอา ๔ คูณก็จะเป็นอายุประมาณของเพชฌ์คาวคิงส์ ดังนี้

ฎีกาอภิธรรมัตถสังคหะท่านว่า จากอายุประมาณของเพชฌ์จากุมหาราชิกานั้น เอา ๔
 คูณดังนี้ อธิบายว่า เอา ๒ คูณนั้นของเพชฌ์จากุมหาราชิกา ที่กำหนดไว้ด้วยมนุษย์ ๕๐ ปี
 และเอา ๒ คูณ ๕๐๐ ปีทิพย์ ก็จะเป็น ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ของเพชฌ์คาวคิงส์ โดยการเอา ๒ คูณ
 วันและปีดังกล่าวมาละนี้ จึงเท่ากับเอา ๔ คูณ ก็จะเป็น ๑,๐๐๐ ปีทิพย์โดยทิพย์คณา จึงเป็น
 เวลาประมาณ ๓ โทฏี ๖ ล้านปี โดยมนุษย์คณา

๕๗/๖๓ โยนิแห่งวิภังคปกรณ์ว่า อายุประมาณของพวกเพชฌ์พรหมปาริสัชชา เท่ากับส่วนที่ ๓
 ของกัป ของพวกเพชฌ์พรหมปริตเท่ากับกึ่งกัป ของพวกเพชฌ์มหาพรหมเท่ากับหนึ่ง
 กัป ของพวกพรหมชั้นปริตตภาเท่ากับ ๒ กัป ของพวกพรหมชั้นอัปมาณาเท่ากับ ๔ กัป
 ของพวกพรหมชั้นอาภัสราเท่ากับ ๘ กัป ของพวกพรหมชั้นปริตตสุภาเท่ากับ ๑๖ กัป ของ
 พวกพรหมชั้นอัปมาณสุภาเท่ากับ ๓๒ กัป ของพวกพรหมชั้นสุภกัณหาเท่ากับ ๖๔ กัป ของ
 พวกอัสัญญัตต์และของพวกชั้นเวทปปลาเท่ากับ ๕๐๐ กัป ของพวกพรหมชั้นเอวหาเท่ากับ
 ๑,๐๐๐ กัป ของพวกพรหมชั้นออัปภาเท่ากับ ๒,๐๐๐ กัป ของพวกพรหมชั้นสุทิสสาเท่ากับ
 ๔,๐๐๐ กัป ของพวกพรหมชั้นสุทิสส์เท่ากับ ๘,๐๐๐ กัป ของพวกพรหมชั้นกนิฐ์เท่ากับ
 ๑๖,๐๐๐ กัป ของพวกผู้เข้าถึงวิญญาณจุรายณะเท่ากับ ๔๐,๐๐๐ กัป ของพวกเข้าถึง
 อากิญจัญญายณะเท่ากับ ๖๐,๐๐๐ กัป ของพวกเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายณะเท่ากับ
 ๘๔,๐๐๐ กัป

๔๘/๑๗ สักกะทักว่า คำว่าสองกัมภังนี้ คือของอสงไขยกัป จริงอยู่การกำหนดอายุของพวกเทพ ๓ ชั้นมีเทพชั้นพรหมปาวีสัชชาเป็นต้น ค่ายมหากัปย่อมจะกระทำมิได้ เพราะพวกเทพเหล่านั้นย่อมไม่เกิดในกัปที่บริบูรณ์ แม้ในกัปเดียวโดยไม่มีกาลไม่พินาศ

จริงอย่างนั้น โลกนี้ย่อมพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง พินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๕ แล้วพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งอีก พินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๕ เมื่อครบบริบูรณ์ ๕ ครั้ง ๕ ทนคั่งกล่าวมาแล้ว จึงพินาศด้วยลมในครั้งสุดท้าย บรรดาเหตุแห่งความพินาศเหล่านั้นที่พินาศด้วยไฟย่อมขึ้นไปถึงชั้นปฐมฉาน ที่พินาศด้วยน้ำย่อมขึ้นไปถึงชั้นทุติยฉานและตติยฉาน ที่พินาศด้วยลมย่อมขึ้นไปชั้นจตุตถฉาน

สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า โลกพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง พินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๕ๆ ครบ ๖๔ ครั้งเมื่อใด เมื่อนั้นก็ถึงความพินาศด้วยลมครั้งหนึ่ง ที่พินาศด้วยไฟไหม้ขึ้นไปถึงโคพรหมชั้นอาภัสสร่า ที่พินาศด้วยน้ำท่วมขึ้นไปถึงโคพรหมชั้นสุภกิดหาที่พินาศด้วยลมพัดขึ้นไปถึงโคพรหมชั้นเวฬุฉลา โลกต้องพินาศอย่างนี้ เพราะฉะนั้นชั้นปฐมฉานทั้งสามเหล่านั้นจึงตั้งอยู่ไม่ไค้คลอตกกับทั้งสิ้น เพราะไม่มีกาลไม่พินาศแม้ในกัปเดียว ค่ายเหตุนี้ จึงพึงเห็นการกำหนดอายุของพวกพรหมชั้นปฐมฉานเหล่านั้นด้วยอสงไขยกัป ส่วนคั้งแต่ชั้นทุติยฉานขึ้นไป พึงเห็นการกำหนดอายุด้วยมหากัปที่บริบูรณ์ไม่ใช้ค่ายอสงไขยกัป

๔๘/๔ อรรถกถาอิทธิพลกถาในกถาวัตถุปรณว่า ธรรมคำว่ากัปมี ๓ อย่างคือ มหากัป กัปเปกเทศะ อายุกัป จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมหากัปนั้นเองว่า กัป ไว้ในพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยของกัป ๔ อย่างเหล่านี้ ตรีสกัปเปกเทศะ ในพระบาลีนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย กัปเป็นประมาณอายุของพวกชั้นพรหมกายิกา ดังนี้ ตรีสอายุกัปในพระบาลีนี้ว่า ย่อมใหม่ในรกคโลกกัป ย่อมมันเหิงในสวรรค์คโลกกัป ดังนี้ คำว่า อายุกัปนี้ คือการกำหนดอายุ อธิบายว่า การกำหนดอายุโดยวิบากกรรมหรือโดยการนับปี ดังนี้

อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อว่ากัป เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันบัณฑิตย่อมให้สำเร็จ ดังนี้ อธิบายว่า อันบัณฑิตให้สำเร็จด้วยอุปมาทั้งหลาย มีอุปมาค่ายเมธีกัศกาคเป็นต้น คือมีปริมาณที่พึงปรกั้อย่างเดียว เพราะไม่อาจที่จะนับเป็นปีว่า เท่านั้นปี

เท่านั้นร้อยปี เท่านั้นพันปี หรือเท่านั้นแสนปี พระผู้มีพระภาคเจ้าโคตรัสอุปมา ๒ อย่าง
 ไว้ในนิทานวรรค ด้วยอำนาจอรรถาธิบายของเวไนยสัตว์ว่า ภิกขุทั้งหลาย ภูเขาศิลาใหญ่
 ยาวหนึ่งโยชน์ กว้างหนึ่งโยชน์ สูงหนึ่งโยชน์ ไม่มีช่องไม่มีโพรงเป็นแห่งที่ขี้ เมื่อกาล
 ล่วงไปทุกแสนปี จะมีบุรุษเอาผ้ากาสีมาเช็ดภูเขาใหญ่นั้นครั้งหนึ่ง ภูเขาศิลานั้น
 ฟุ้งถึงความสิ้นไปโดยสิ้นเชิง ถึงความหมดสิ้นไปเพราะความเพียรอันนี้ได้เร็วกว่า แต่
 ก็ยังไม่ถึงความสิ้นไปเลย ภิกขุทั้งหลาย ก็มีความยาวนานอย่างนี้แล ดังนี้ และว่า
 ภิกขุทั้งหลาย เมืองที่สร้างด้วยเหล็ก กว้างหนึ่งโยชน์ ยาวหนึ่งโยชน์ สูงหนึ่งโยชน์
 เต็มด้วยเมล็ดคัมภีร์เป็นจอม หอกาลล่วงไปได้ทุกแสนปี ก็มีบุรุษหยิบเอาเมล็ดคัมภีร์
 เมล็ดเดียวเท่านั้นออกจากเมืองเหล็กนั้น กองเมล็ดคัมภีร์อันใหญ่นั้น ฟุ้งถึงความหมด
 ไปโดยสิ้นเชิง ฟุ้งถึงความสิ้นไปเพราะความเพียรพยายามนี้ได้เร็วกว่า ส่วนกบปทาเป็น
 เช่นนั้นไม่ อุปมาทั้งสองนั้นมีความเสมอกัน ฉะนั้นในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า ถ้ามว่า
 ก็จะพึงให้ภูเขานั้นหมดสิ้นไปด้วยการเช็ดนั้น สิ้นกาลประมาณเท่าใดกันแล้ว เฉลยว่า
 ประมาณเท่าเมล็ดคัมภีร์ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้

๕๑.๑๐. สุตที่ ๒ ในปฐมวรรคแห่งจตุตถปัณฑาสก ในจตุกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า
 ภิกขุทั้งหลาย อสงไขยกับเหล่านี้มี ๔ อย่าง ๔ อย่างคืออะไรบ้าง ภิกขุทั้งหลาย
 ในกาลโลกปัสสลาย การที่จะนับกาลนั้นว่า เท่านั้นปี เท่านั้นร้อยปี เท่านั้นพันปี หรือเท่า
 นั้นแสนปี ไม่ใช่เป็นสิ่งที่กระทำได้ง่ายเลย ภิกขุทั้งหลาย ในกาลที่กัปสลายแล้วค่าง
 อยู่ ฯลฯ ภิกขุทั้งหลาย ในกาลโลกปัสสยตั้งอยู่ ฯลฯ ภิกขุทั้งหลาย ในกาลโลกปัสสย
 ตั้งขึ้นและค่างอยู่ การที่จะนับกาลนั้นว่า เท่านั้นปี เท่านั้นร้อยปี เท่านั้นพันปี หรือ
 เท่านั้นแสนปี ไม่ใช่เป็นสิ่งที่กระทำได้ง่ายเลย ภิกขุทั้งหลาย อสงไขยกับมี ๔ อย่าง
 เหล่านี้แล

อรรถกถาจารย์าธิกกว่า ฟิงทราบวินิจฉัยในความสลาย ๓ อย่างเหล่านั้นตาม
 ลำดับ [ดังนี้] กาลอันยาวนานตั้งแต่มหาเมฆอันยังกับให้พินาศ จนถึงการขาดไปแห่ง
 เปลวไฟ น้ำ หรือลม นี้เป็นอสงไขยหนึ่ง ชื่อว่าสังวัฏฐะ กาลอันยาวนานตั้งแต่การ
 ขาดไปแห่งเปลวไฟที่ทำไต่กับคองพินาศ จนถึงการตั้งขึ้นของสัมปตคิมหาเมฆที่ทำให้แสน
 โภฏิจักรวาลเต็ม นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ ชื่อว่าสังวัฏฐะ ๒ กาลอันยาวนานตั้งแต่การตั้ง

ขึ้นของสัมปตคิมหาเมฆ จนถึงการปรากฏของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ นี่เป็นอสงไขยที่๑
ชื่อว่าวิวัฏฐะ กาลอันยาวนานตั้งแต่การปรากฏของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ จนถึงมหา
เมฆที่เท่ากับให้พินาศใหม่อีก นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ ชื่อว่าวิวัฏฐฎายี บรรดาอสงไขย ๔
เหล่านี้ วิวัฏฐฎายีสงเคราะห์เข้าด้วยอันตรกัป ๖๔ อสงไขยที่เหลือมีวิวัฏฐกัปเป็นต้น
พึงทราบว่า กำหนดระยะเวลาเสมอกับวิวัฏฐฎายีนั้น อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า สง-
เคราะห์เข้าด้วยอันตรกัป ๒๐ อสงไขยมี ๔ อย่างดังกล่าวมาเหล่านี้ เป็นมหากัปหนึ่ง
แม้ในปกรณ์พิเศษชื่อวิสุทธิมรรคก็กล่าวเนื้อความนี้ไว้เหมือนกัน

๕๑/๓ , อรรถกถาชั้นธรรวารวรรคว่า อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า เมื่อบุคคลนำหยาด
น้ำที่ละหยาด ออกจากสระใหญ่แห่งหนึ่งด้วยปลายหน้าคาทุกร้อยปี แล้วทำสระใหญ่แห่ง
นั้นให้แห้งชอกถึง ๗ ครั้ง นับเป็นมหากัปหนึ่ง

ฎีกาสังคหะว่า ก้อสงไขยนั้นเป็นกาลประมาณ ๖๔ อันตรกัป อาจารย์พวก
หนึ่งกล่าวว่า ประมาณ ๒๐ อันตรกัปด้วยสามารถแห่งอันตรกัปที่ท่านกำหนดไว้อย่างนี้
บรรดาสัตว์จำนวนมากมีอายุประมาณตั้งแต่ ๑๐ ปี จนถึงอสงไขยตามลำดับ ด้วยอายุ
ภาพแห่งกุศลกรรมอันเป็นไปในสันดานของสัตว์ที่เหลือ ผู้เข้าถึงความพินาศ เพราะความ
ฉันแปรของโรค ศาครา พุทธิกษัตริย์อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วเป็นผู้มีอายุเสื่อมลงโดยลำดับ
จนถึง ๑๐ ปี ด้วยอำนาจแห่งธรรมสมทาน สัตว์ทั้งหลายก็ถึงความพินาศ เพราะ
ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งมีโรคเป็นต้นเพียงใด กาลมีประมาณเพียงนั้น นี้เป็นอันตร
กัปหนึ่ง

อายุของพวกเทพจบ

(อายุของพวกสัตว์นรก)

๕๒/๖ อนุฎีกาแห่งวิงคปกรณว่า อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อายุประมาณของ
พวกเทพชั้นจาตุมหาราชิกา เท่ากับคืนและวันหนึ่งในสังขารนรก ๓๐คืนโดยคืนนั้น เป็น
เดือนหนึ่ง ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็นหนึ่งปี ๕๐๐ ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในสังขาร
นรก อายุประมาณของเทพชั้นดาวดึงส์ เท่ากับวันและคืนหนึ่งในกาฬสุตคนรก ๑,๐๐๐
ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในกาฬสุตคนรก อายุประมาณของเทพชั้นยามา เท่ากับคืนและ
วันหนึ่งในสังขารนรก ๒,๐๐๐ ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในสังขารนรก อายุประมาณ

ของเทพชั้นกุสิดเท่ากับวันและคืนหนึ่งในโรจวนรก ฯลฯ ๘,๐๐๐ ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในโรจวนรก อายุประมาณของเทพชั้นนิมมานรดีเท่ากับวันและคืนหนึ่งในมหาโรจวนรก ฯลฯ ๘,๐๐๐ ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในมหาโรจวนรก อายุประมาณของพวกเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตคีเท่ากับคืนและวันหนึ่งในตาปนนรก ฯลฯ ๑๖,๐๐๐ ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในตาปนนรก กึ่งอันตรกัปเป็นอายุประมาณในมหาตาปนนรก หนึ่งอันตรกัปเป็นอายุประมาณในอเวจันรก ดังนี้

แม้ในภฏิกาชินาสังการเป็นต้น ท่านกล่าวข้อความนี้ไว้เหมือนกัน บัณฑิตพึงเห็นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ก็ผู้ที่ทำสังฆเภทตถนรกตลอดอันตรกัปที่เกี่ยวข้อง ซึ่งเป็นอายุประมาณในอเวจันรก ดังนี้ ฝ่ายปรวาทที่ถือลัทธิว่า ผู้ที่ทำสังฆเภทตถนรกตลอดมหา กัปที่เกี่ยวข้อง ดังนี้ สกวาที่ไม่ยอมรับลัทธินั้น สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า สกวาที่นั้นพึงถามว่า ผู้ที่ทำสังฆเภทตถนรกตลอดกัป พึงตกอยู่จนสิ้นกัปหรืออย่างไร ดังนี้ ฝ่ายปรวาทที่ตอบรับ สกวาที่ถามว่า ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตรไว้ในข้อความที่ว่า ผู้ทำสังฆเภท ยินดีในหมู่ ตั้งอยู่ในอธรรม เข้าถึงอบายเข้าถึงนรก ตั้งอยู่ตลอดกัป ย่อมคลากจากธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ เขาทำลายความสามัคคีของสงฆ์ ย่อมไหม้ในนรกตลอดกัป ดังนี้ มีไชหรือ ฝ่ายปรวาทที่ยอมรับอย่างนั้น

ในอรรถกถาวิคฤปกถนนั้นท่านกล่าวไว้ว่า พระสูตรมีคำว่า ผู้ที่ทำสังฆเภท ... เข้าถึงอบาย เข้าถึงนรก ดังนี้ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาอายุกัปที่ผู้ทำสังฆเภทนั้นพึงดำรงอยู่ตลอดกาลประมาณส่วนหนึ่ง จากที่แบ่งกัปหนึ่งออกเป็น ๘๐ ส่วน เพราะฉะนั้น พระสูตรนี้จึงมิใช่สาชก ดังนี้

ถามว่า อธิบายนี้ว่า มหากัป ดังนี้ ย่อมชอบ เพราะในอรรถกถาญาณวิภังค์และอรรถกถาพุทธาตุกสูตร ท่านกล่าวไว้ว่า ก็ผู้ที่ทำสังฆเภทในกัปหรือกลางกัปที่ กำลังดำรงอยู่ ย่อมจะพ้นได้เพราะกัปพินาศนั้นเอง เพราะว่า ถ้าแม้กัปนั้นนั้นแลย่อมจะพินาศลงไซ้ เขานั้นทำสังฆเภทในวันนี้ ก็ย่อมจะพ้นได้ในวันพรุ่งนี้ คือไหม้ในนรกเพียงวันเดียวเท่านั้น ดังนี้ มีไชหรือ เฉลยว่า ไม่ชอบ ดังนี้ จริงอยู่ คำนั้นพระภฏิกาจารย์วินิจฉัยไว้อย่างนี้ว่า คำนี้ว่า สณฺฐ ๗ เปฯ กมฺมวินาเสเยว มุจฺจติ ดังนี้ ย่อมไม่สมควร อรรถกถาแห่งกัป เพราะในอรรถกถานั้นท่านกล่าวไว้ว่า พระสูตรมีคำว่า ผู้ที่ทำสังฆเภท ... เป็นผู้เข้าถึงอบาย ดังนี้ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอา

อายุก็ ที่ผู้ทำสิ่งมฤตนั้นฟังคำรองอยู่ ฯลฯ ดังนี้ แต่เมื่อมีอรรถาธิบายว่า ในเพราะความพินาศแห่งกัป ดังนี้ ว่า เพราะความพินาศอายุก็ป็นตนเอง ดังนี้ ย่อมไม่ผิด พระอรรถกถาจารย์กล่าวหมายเอาความพินาศของมหากัปนั้นเองว่า ในเพราะความพินาศแห่งกัป ดังนี้ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า ในกัปที่กำลังดำรงอยู่ ดังนี้ ดังนั้น คำนี้จึงไม่สมด้วยอรรถกถาแห่งกัป อนึ่ง อายุอย่างสูงของสัตว์ที่เกิดในอเวจันรทซึ่งมีประมาณอันครกัปหนึ่ง ฟังทราบว่า อายุก็ป็นในที่นี้ เพราะในอรรถกถานั้นท่านประสงค์เอาอายุก็ป็นจริงอยู่ คำว่า ตลอดกาลประมาณส่วนหนึ่ง จากที่แบ่งกัปหนึ่งออกเป็น ๔๐ ส่วน ดังนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวหมายเอาอายุก็ป็นนั้น ก็อรรถกถานี้เสมอด้วยอรรถแห่งกัปด้วยประการใด เพื่อจะแสดงประการนั้น พระฎีกาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ในเพราะความพินาศแห่งกัปนั้นเอง ดังนี้

๕๔/๒ , โลกที่ปกสาร ว่า

๔ นาฬิในแคว้นมคธเป็นหนึ่งนาฬิในแคว้นโกศล หากจะถามว่า หนึ่งนาฬิมีประมาณกี่เมล็ดองา ก็ตอบว่า หนึ่งนาฬิมีประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ เมล็ดองา ๔ นาฬิเป็นหนึ่งอาฬหกะ ๔ อาฬหกะเป็นหนึ่งโทณะ อนึ่ง ๔ โทณะเป็นหนึ่งมาณิกา ๔ มาณิกาเป็นหนึ่งขารี ๒๐ ขารีเป็นหนึ่งวาทกะ หากจะถามว่า ก็หนึ่งวาทกะนั้น มีประมาณกี่เมล็ดองา ดังนี้ไซ้ ก็ฟังทราบว่า ๔,๐๕๖,๐๐๐,๐๐๐ เมล็ดองา ดังนี้ และจากเมล็ดองาวาทกะหนึ่งนั้น เมื่อเวลาล่วงไปได้ ๑๐๐,๐๐๐ ปี ก็นำเมล็ดองาเมล็ดหนึ่งๆออก เมล็ดองาทิ้งหมดทิ้งสิ้นไป แต่อายุในอฬพทนรทหาสิ้นไปไม่ เอา ๒๐ คุณ อายุประมาณในอฬพทนรทนั้น ฟังทราบว่า เป็นอายุในนัรพทนรท เอา ๒๐ คุณอายุประมาณในนัรพทนรทนั้น ฟังทราบว่า เป็นอายุในอฬพทนรท เอา ๒๐ คุณอายุประมาณในอฬพทนรท บัณฑิตผู้รู้ันยฟังทราบอายุประมาณในอหนรทบ้าง ในกมุทนรทบ้าง ในโสคณธิกนรทบ้าง ในอุปลนรทบ้าง ในปุตทริกนรทบ้าง อนึ่ง เอา ๒๐ คุณ



อายุประมาณในนรกชั้นเหล่านั้น บัดนี้ผู้รู้นัย พึง
ทราบอายุประมาณแม่ในนรกชั้นนี้

อายุของสัตว์นรก จบ

ปกิณณะเกี่ยวกับอายุ

๔๔/๗ อรรถกถาวิภังคปกรณ์และฎีกาจตุตถนิบาตอังคุตตรนิกายว่า อายุในอบาย ๔
และในภุมมเทพอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อจะทรงกำหนดอายุของพวกมนุษย์ และของ
พวกเทวดา ก็ไม่ได้ทรงกำหนดไว้ ถ้ามว่า ชื่อนั้นเป็นเพราะอะไร เฉลยว่า ก็ใน
นรกมีกรรมเท่านั้นเป็นประมาณ กรรมยังไม่สิ้นตราบใด พวกสัตว์นรกก็ยังใหม่อยู่ตราบ
นั้น ในอบายที่เหลือนั้นเหมือนกัน แม่ในพวกภุมมเทพก็มีกรรมนั้นเองเป็นประมาณ จริง
อยู่ พวกเทพที่เกิดในภุมมเทพนั้น บางพวกดำรงอยู่ได้เพียง ๗ วัน บางพวกดำรงอยู่
ได้เพียงถึงเดือน บางพวกเพียงหนึ่งเดือน บางพวกดำรงอยู่ได้ตลอดกัปก็มีเหมือนกัน

บรรดามนุษย์และเทพเหล่านั้น ในหมู่มนุษย์ที่ดำรงอยู่ในความเป็นคฤหัสถ์
เป็นพระโสคนันบ้าง บรรลุสุทธาคามีบ้าง อนาคามีบ้าง อรหัตตผลบ้าง บรรดา
มนุษย์เหล่านั้น พระอริยมุคคัลที่ เป็นพระโสคนันเป็นต้นยอมดำรงอยู่ได้ตลอดกัป ส่วน
พระอริยมุคคัลที่ เป็นพระชีนาสพยอมปรินิพพานหรือบวช ถ้ามว่า เพราะเหตุไร เฉลย
ว่า ธรรมดาว่าพระอรหัตตยอมเป็นคุณอันประเสริฐที่สุด เพศคฤหัสถ์เป็นเพศเลว เพศ
คฤหัสถ์นั้นไม่สามารถจะทรงคุณอันสูงสุดไว้ได้ เพราะเป็นเพศเลว เพราะฉะนั้น
ท่านที่เป็นพระชีนาสพเหล่านั้นจึงประสงค์ที่จะนิพพาน หรือบวช ส่วนพวกภุมมเทพถึงจะ
บรรลุพระอรหัตตแล้วก็ตาม ก็จะต้องดำรงอยู่ได้ตลอดกัป พวกเทพที่เป็นพระอริยมุคคัลชั้น
อนาคามีควรจะไปสู่รูปภพ เทพที่เป็นพระอริยมุคคัลชั้นพระชีนาสพควรที่จะปรินิพพาน
ถ้ามว่าเพราะเหตุไร เฉลยว่า เพราะไม่มีโอกาสเป็นที่หลีกเลี่ยง เทพทั้งหมดในรูปา
วจรภพและอรูปาจรภพดำรงอยู่ได้ตลอดกัป ดังนี้

ฎีกานวตนิบาตอังคุตตรนิกายว่า ก็พระอริยมุคคัลมีพระโสคนันเป็นต้น อยู่
ครองเรือนยอมดำรงอยู่ได้โดยเพศคฤหัสถ์จนตลอดกัป แต่พระชีนาสพบรรลุพระอรหัตตแล้ว
ยังเป็นมนุษย์ยอมปรินิพพานหรือบวช แต่จะดำรงอยู่ไม่ได้เลยแม้เพียงชั่วครู่เดียวในหมู่
พวกเทพชั้นกามาจรมีชั้นจาตุมหาราชิกา เป็นต้น

ถามว่าเพราะเหตุไร เฉลยว่า เพราะไม่มีที่สังกัด ๑ ส่วนพระอริยมุคค
ที่ดำรงอยู่ในรัศมีภาพของภุมเมเทพถึงจะบรรลुพระอรหัตแล้ว ก็ยังดำรงอยู่ไ
คังนี้ ๑

อรรถกาเววิชชสูตรในมัชฌิมปิณฑาสกั ว่า จริงอยู่ มุคคแม่
เหล่าใดคือ สัตติมหาอำมาตย์ เศรษฐีบุตรอุคคเสน ทารกผู้ปราศจากความโศก
คังอยู่ในเพศฤหัสถ์นั้นแหละ แม่มุคคเหล่านั้นนี้ยังให้ความยินดีในสังขารทั้งปวง
เหือกหายไปไค้ควมบรรคแล้วจึงบรรลु ๑ ครั้นบรรลุแล้วก็มีไค้ดำรงอยู่ในเพศ
นั้น ๑ ขึ้นชื่อว่าเพศฤหัสถ์แล้วไปนเพศเลว, จึงไม่สามารถที่จะดำรงคุณอันลุม
ไว้ไค้ ๑ เพราะฉะนั้น พระอริยมุคคที่ดำรงอยู่ในเพศฤหัสถ์นั้นบรรลุพระอรหัต
แล้วจึงต้องบวชหรือปรินิพพานในวันนั้นนั่นเอง ๑ ส่วนพระอริยมุคคที่เป็นภุม -
เมเทเวคาคังอยู่ไค้ ๑ ถามว่าเพราะเหตุไร เฉลยว่า เพราะมีโอกาสเป็นที่สถ
เร้น ๑ ในกามภพที่เหลือ ในหมู่มนุษย์พระอริยมุคคมีพระโสคานันเป็นต้นคังอยู่
ไค้, ในกามาวจรภพ พระโสคานันและพระสกทาคามีคังอยู่ไค้ ๑ ส่วนพระ
อนาคามีและพระชีवासพคังอยู่ไม่ไค้ในภพเหล่านั้น ๑ ถามว่าเพราะเหตุไร
เฉลยว่า เพราะที่นั่นเป็นที่อาศัยของชนผู้ชอบบวช ๑ คังนี้ ๑ สถานที่อันควรแก่
ความสงบและเป็นที่มีคติของพระอริยมุคคเหล่านั้นไม่มีในที่นั้น, เพราะเหตุนี้
พระชีवासพจึงต้องนิพพานในหมู่กามาวจรเทพเหล่านั้น ๑ พระอนาคามีจติแล้วไป
เกิดในชั้นสุทธาวาส ๑ ส่วนเบื้องบนแต่ชั้นกามาวจรเทพ พระอริยมุคคแม่ทั้ง ๔
จำพวกก็คังอยู่ไค้ คังนี้ ๑

เรื่องอายุ จบา

(เรื่องอาหาร)

๔๖/๕ คำว่า อาหารโต คังนี้ คือโคยอาหารมีกรรมเป็นต้น, ไค้แก่โคย
อาหารต่างภูมิกรรมเป็นต้น ๑ กรรมอันยังสัตว์ให้เกิดในภพนั่นแล ชื่อว่าอาหาร
ของพวกสัตว์นรก ๑ เพราะสัตว์นรกเหล่านั้นย่อมเลี้ยงอัตภาพในภพนั่นด้วยกรรม
นั่นเอง ๑ ส่วนอาหารของ สัตว์ที่เกิดในกำเพ็คของสัตว์ไตรจันน พิงทราบโดย
อาหารวัตถุมีหญ้าและใบไม้เป็นต้น ๑ อาหารของพวกมนุษย์พิงทราบโดยอาหารวัตถุ

มีข้าวสุกและขนมถั่วเป็นต้นฯ อาหารของพวกเทพพึงทราบโดยอาหารทิพย์มี
สุชาโภชนเป็นต้น ฯ อาหารของพวกสัตว์ที่เกิดใน วิสัยแปด พึงทราบโดยของ
ไม้สะอาดมีน้ำลายและน้ำมูกเป็นต้น ฯ

๕๖/๑๐ ในอรรถกถาสกนิบาตสังคตตรนิกาย ในอรรถกถาสังคตสูตร
และปฏิสัมภิทามรรค ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า สองคำว่า อพฺเพ สตุคา
ดังนี้ คือสัตว์ทั้งปวงในภพทั้งปวง คือ กามภพเป็นต้นและมีเอกโวการภพ
เป็นต้น คำว่า อาหารภูริตฺติกา ดังนี้ ความว่า การดำรงอยู่ได้ของสัตว์
ทั้งหลายเหล่านั้นเพราะอาหาร ฉะนั้น จึงชื่อว่า อาหารภูริตฺติกา ฯ ข้อ
ที่อาหารเป็นเหตุแห่งการดำรงอยู่ของสัตว์ทั้งปวง ดังว่ามาฉนํ เป็นธรรม
อันเอกฯ ตามว่า ก็เมื่อเป็นอย่างนั้นแล้วคำที่กล่าวว่า เทพอสัญญีสัตว์เป็น
อเหตุกะ เป็นผู้ไม่มีอาหาร เป็นผู้ไม่มีผัสสะ ดังนี้เป็นต้น ก็ฉิมมิไชหรือ
เฉลยว่า ไม่ผิด ดังนี้ ฯ เพราะว่า ฌานเป็นอาหารของพวกเทพเหล่านั้นฯ
ตามว่า แม้เมื่อเป็นอย่างนั้นแล้ว ก็พระบาลีนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย อาหาร
๔ อย่างเหล่านี้ เพื่อการดำรงอยู่ของสัตว์ที่เกิดแล้วหรือเพื่ออนุเคราะห์แก่
สัตว์เหล่าทั้งหลายฯ อาหาร ๔ อย่างอะไรบ้าง ข้อความนี้ว่า กวฬิงกา
ราหารที่หยาบ หรือละเอียด ฯ ผัสสะเป็นอาหารที่ ๒, มโนสัญเจตนาเป็น
อาหารที่ ๓ , วิญญาณเป็นอาหารที่ ๔ ดังนี้ ย่อมจะฉิมมิไชหรือ เฉลยว่า
ถึงข้อความนี้ก็ไม่ได้ ฯ เพราะว่า ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
เรียกธรรมที่มีลักษณะเป็นอาหารโดยนิตินัยว่า " อาหาร " ฯ
แต่ในที่นี้กล่าวปัจจุยว่า " อาหาร " โดยปริยาย ฯ จริงอยู่ ปัจจุยควร
ได้แก่ธรรมทั้งปวง ฯ ก็ปัจจุยนั้นให้ผลใดๆเกิดขึ้น ก็ชื่อนำมา ซึ่งฉนํฯ
เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า " อาหาร " ฯ ด้วยเหตุนี้แล พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าจึงตรัสว่า " ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวอวิชาว่า มีอาหาร, ไม่
กล่าวอวิชาว่าไม่มีอาหาร ฯ ฉัภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าเป็นอาหารของ
อวิชา พึงกล่าวว่า นีวรณํ ๕ เป็นอาหารของอวิชา ฉัภิกษุทั้งหลาย

ถึงนิวรรณ์ ๕ เราก็ใช้กล่าวว่ " มีอาหาร " ไม่ได้กล่าวว่ ไม่มีอาหาร
 ภัค, ทั้งหลาย ฉะไรเล่า: เป็นอาหารของนิวรรณ์ ๕ ฟังกล่าวว่ อโยนิโส-
 มนสิการ เป็นอาหารของนิวรรณ์ ๕ นั้น ๖ ในที่นี้ประสงค์เอาอาหารคือปัจจัยนี้
 ที่ในเมื่อถือเอาอาหารคือปัจจัยนี้แล้ว, ก็จะเห็นการถือเอาทั้งอาหารโดยปริ-
 ยาย ทั้งอาหารโดยนิปริยายทั้งหมดนั้นเอง ๖ บรรดาอาหารเหล่านั้น
 ปัจจัยอาหารย่อมได้ในอสัญญีภพ ๖ ฉะนั้นอสัญญีสัตว์เหล่านั้นยังเกิดขึ้นเพราะ
 เจริญผานใจ, ฉะนั้นนั้นแลเป็นปัจจัยของพวกอสัญญีสัตว์เหล่านั้น ๖ ฉะนั้น
 ปัจจัยยังมีอยู่เพียงใจ, เทพเหล่านั้นก็ยังคงดำรงอยู่เพียงนั้น เหมือนลูกศรที่
 ถูกส่งไปด้วยความเร็วของสาย, ความเร็วของสายยังมีอยู่เพียงใจ, ลูก
 ศรก็ยังคงแล่นไปอยู่เพียงนั้น ฉะนั้น ๖ ในเมื่อฉานปัจจัยจบลงแล้ว เทพ
 เหล่านั้นก็ยอมล่วงไป เหมือนลูกศรหมดแรงส่ง ฉะนั้น ๖

๕๗/๒๒ อรรถกถาพรหมชาลสูตรว่ " ลูกศรที่ถูกยิงไปด้วยแรงส่งของ
 สาย, แรงส่งยังมีอยู่ประมาณเท่าใด, ก็แล่นไปได้ตลอดกาลมีประมาณเท่า
 นั้นนั่นแหละ ฉะนั้นใจ, พวกเทพอสัญญีสัตว์ถูกชักไปด้วยแรงส่งของฉาน อุบัติ
 ขึ้นแล้ว, ก็แรงส่งของฉานนั้นมีอยู่ประมาณเพียงใจ, ก็ดำรงอยู่ตลอดกาลมี
 ประมาณเพียงนั้น ฉะนั้นนั่นแล ๖ แต่ครั้งเมื่อแรงส่งของฉานหมดสิ้นไปแล้ว
 รูปสันธกีย่อมจะอันตรธานไปในอสัญญีภพนั้น ๖ ปฏิสนธิก็ย่อมยังเกิดในโลกนี้ ๖

อรรถกถาทสภนินบาตอังคตครนิกาย ว่ " ฉานว่ ก็สัตว์นรก
 ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่ ไม่เป็นผู้เข้าไปอาศัยผลของความหมั่นเป็นอยู่
 เลย, ไม่เข้าไปอาศัยผลบุญเป็นอยู่ ดังนี้, ก็ฉะไรเล่าเป็นอาหารของสัตว์
 นรกเหล่านั้น ดังนี้ ๖ ฉะไรว่ ธรรมนั้นเองเป็นอาหารของสัตว์นรกเหล่า
 นั้น ดังนี้ ๖ ฉานว่ อาหารมี ๕ ชนิดหรือ ไม่ฟังกล่าวคำนี้ว่ อาหาร
 มี ๕ ชนิดหรือมีใจ ๕ ชนิด ๖ คำว่ " อาหารเป็นปัจจัย " พระผู้มีพระ
 ภาคเจ้าตรัสไว้แล้วเหมือนกันมีใจหรือ เพราะฉะนั้น สัตว์เหล่านั้นยังเกิด
 ในนรกเพราะกรรมใจ, ธรรมนั้นนั่นเองที่ท่านหมายเอาให้ชื่อว่ เป็นอาหาร

เพราะเป็นปัจจัยแห่งการดำรงอยู่ของสัตว์นรกทั้งหลายเหล่านั้น, ท่านจึงได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า " สัตว์นรคนั้นจะยังไม่ทำกาละ จนกว่าบาปนั้นจะสิ้นสุดลง

อนึ่งในที่นี้ไม่พึงทำวิวาทะ เพราะปรารภกวฬิงการาหาร ๖ เพราะแม้แต่น้ำลายที่เกิดในปากก็ให้อาหารกิจสำเร็จแก่สัตว์นรกเหล่านั้นได้ ๖ จริงอยู่ น้ำลายเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนาเป็นปัจจัยในนรก, เป็นที่ตั้งของสุขเวทนาเป็นปัจจัยในสวรรค์ ๖ อาหาร ๔ ชนิดมีโคชนิปริยายในกามภพด้วยประการฉะนี้ ๖ อาหาร ๓ ชนิดย่อมมีแก่เทพที่เหลื่อในรูปภพและอรุภพยกเว้นอสัญญีภพ ๖ ปัจจัยอาหารมีแก่พวกอสัญญีสัตว์และแก่พวกเทพที่เหลื่อ, สัตว์ทั้งหมดพึงทราบว่ " ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหารเพราะอาหารนี้ช่วยประการฉะนี้ ๖

๕๘/๑๘) อรรถกถาปฏิฐานปกรณว่ " โอชาในรูปอันมีชนิด ๔ สมุฏฐาน ชื่อว่า อาหารในคำว่า " กวฬิงกาโร อหาโร กังนี อาหารนั้นเป็นปัจจัยที่บุคคลทำให้เป็นคำแล้วจึงกลืนเข้าไป จึงจะทำกิจของอาหารได้ ตั้งอยู่ภายนอกทำกิจของคนไม่ได้, เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสว่ " อาหาร " แต่ตรัสว่ " กวฬิงการาหาร " ไว้ ดังนี้ ๖ หรือคำว่า " กวฬิงกาโร " นี้เป็นแต่สักว่ ชื่อของอาหารนั้นเท่านั้น เพราะเป็นวัตถุที่บุคคลพึงกระทำให้เป็นคำแล้วจึงกลืนกิน ๖

อรรถกถานิทานวรรคและสัมมาทิฏฐิสูตฺร ว่ " อาหารที่บุคคลพึงกระทำให้เป็นคำแล้วจึงกลืนกิน ชื่อว่ กวฬิงการาหาร ๖ คำนี้เป็นชื่อของโอชา อันมีข้าวสุกและขนมถั่วเป็นต้นเป็นวัตถุ ๖ คำว่ " โอฬาริโก วา สุขโม วา กังนี อธิบายว่ " กวฬิงการาหารนั้นชื่อว่ หยาบ เพราะเป็นสภาพหยาบโดยวัตถุ ชื่อว่ ละเอียค เพราะเป็นสภาพละเอียคฯ จริงอยู่ กวฬิงการาหารเป็นสภาพที่ชื่อว่ ละเอียคที่เดียว เพราะนับเนื่องในรูปอันละเอียคโดยสภาพนั่นเอง ๖ อีกอย่างหนึ่งความหยาบและความละเอียคนั้นโดยวัตถุของกวฬิงการาหารนั้น พึงทราบโดยการเทียบ

เคียง ๆ จริงอยู่ อาหารของพวกนกยูง จัดเป็นของละเอียดโดยเทียบเคียง
 กับอาหารของพวกจระเข้ ๆ เล่ากันว่า พวกจระเข้กินก้อนหิน และก้อน
 หินเหล่านั้นเพียงแต่คกถึงท้องของจระเข้เท่านั้นลย่อมย่อยไป ๆ พวกนกยูง
 จิกกินสัตว์มีชีวิตมีงูและแมงป่องเป็นต้น, ก็แลสัตว์มีชีวิตเหล่านั้น เพียงแต่
 คกถึงท้องของพวกนกยูงเท่านั้นก็ย่อยย่อยไป ๆ ก็อาหารของพวกเสือกาว
 เป็นของละเอียด โดยเทียบเคียงกับอาหารของพวกนกยูง ๆ เล่ากันว่า
 พวกเสือกาวเหล่านั้นเคี้ยวกินเขาสัตว์และกระดูกที่ถูกทิ้งไว้ถึง ๓ ปี ๆ เขา
 สัตว์และกระดูกเหล่านั้น พอชุ่มด้วยน้ำลายของพวกเสือกาวเหล่านั้น ก็อ่อน
 เหมือนงิ้วบัว ๆ อาหารของพวกช้างเป็นของละเอียด โดยการเทียบเคียง
 กับอาหารของพวกเสือกาว ๆ เพราะช้างเหล่านั้นเคี้ยวกินกิ่งไม้ต่างๆ ๆ
 อาหารของพวกวัวลาน ะมัด และเนื้อเป็นต้นเหล่านั้น เคี้ยวกินใบไม้เป็น
 ต้นของต้นไม้ต่างๆที่ไม่มีแก่น ๆ อาหารของพวกโคเป็นของละเอียดกว่าอาหาร
 ของวัวลาน ะมัด และเนื้อเป็นต้นเหล่านั้น ๆ โคนั้นเหล่านั้นเคี้ยวกิน
 หญ้าสดและหญ้าแห้ง ๆ อาหารของพวกกระทายเป็นของละเอียดกว่าอาหาร
 ของพวกโคเหล่านั้น ๆ อาหารของพวกนกเป็นของละเอียดกว่าอาหารของ
 พวกกระทาย ๆ อาหารของพวกคนที่อยู่ชายแดน เป็นของละเอียดกว่าอาหาร
 ของพวกนก ๆ อาหารของพวกนายบ้านเป็นของละเอียดกว่าอาหารของพวก
 ที่อยู่ชายแดน ๆ อาหารของพระราชและของราชอำมาตย์ เป็นของละ
 ะเอียดกว่าอาหารของพวกนายบ้าน ๆ อาหารของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นของละ
 ะเอียดกว่าอาหารของพระราชและราชอำมาตย์เหล่านั้น ๆ อาหารของพวก
 ฤๅษีเป็นของละเอียดกว่าอาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ ๆ อาหารของพวก
 เทพชั้นจาตุมหาราชิกา เป็นละเอียดกว่าอาหารของพวกฤๅษี ๆ ฟังให้
 พิศการอย่างนี้จนถึงอาหารของพวกเทพชั้นปรนิมิตวสวัตดี ๆ ก็อาหารของ
 พวกเทพชั้นปรนิมิตวสวัตดีเหล่านั้น ถึงที่สุดว่า " เป็นของละเอียดที่เดียว "

อนึ่ง บรรดาวัตถุหยาบและวัตถุละเอียดเหล่านั้น ในวัตถุหยาบมีไอชาน้อย
 หุรพล ๆ ในวัตถุละเอียดมีไอชามีกำลัง ๆ จริงอย่างนั้น บุคคลดื่มข้าวยาตุ

เต็มทั้งบาตรแล้ว โดยครูเกี่ยวเท่านั้นก็กลับหัว ๆ อยากรจะเกี่ยวกินของขบ
เกี่ยวอย่างใดอย่างหนึ่งอีก ๆ ส่วนบุคคลที่คัมเนยใสเพียงของมือเกี่ยวแล้ว ไม่
อยากรจะบริโภคะอะไรอีกไปตลอดทั้งวัน ๆ บรรดาวัตถุและโอชานเหล่านั้น วัตถุ
บรรเทาความตระวนกระวายเสียได้, แต่ไม่อาจที่จะเลี้ยงได้ ๆ ส่วนโอชาน
เลี้ยงได้, แต่ไม่อาจที่จะบรรเทาความตระวนกระวายได้, แต่ทั้ง ๒ อย่าง
รวมกัน บรรเทาความตระวนกระวายได้ค้ำยและเลี้ยงได้ค้ำย

๒๐/๕ ในเรื่องนี้ อาจารย์ผู้ทรงไถ่กล่าวว่า " ถ้าหากว่า อาหาร
อรรถคือปัจจัยอรรถแล้วไซ้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร พระผู้มีพระ
ภาคเจ้าจึงตรัสอาหารไว้ ๔ อย่างเท่านั้น ในเมื่อปัจจัยอื่นของพวกสัตว์ก็มีอยู่
ข้าพเจ้าจะกล่าวค่าเฉลยว่า " เพราะอาหาร ๔ อย่างเหล่านั้น เป็นปัจจัย
พิเศษแห่งสันตติที่เป็นไปในภายใน, จริงอยู่ กวฬิงการอาหารเป็นปัจจัยพิเศษ
แห่งรูปกายของพวกสัตว์ที่มีกวฬิงการอาหารเป็นภักษา ๆ โดยนามกายผัสสะ
เป็นปัจจัยพิเศษของเวทนา, มโนสัญเจตนาเป็นปัจจัยพิเศษของวิญญาณ,
วิญญาณเป็นปัจจัยพิเศษของนามรูป ๆ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
ว่า " ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ดำรงอยู่ได้เพราะอาศัย
อาหาร, ไม่มีอาหารดำรงอยู่ไม่ได้ แม้จันต, เวทนาก็ดำรงอยู่ได้เพราะ
มีผัสสะเป็นปัจจัย, นามรูปดำรงอยู่ได้เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย ฉะนั้น ๆ
ถามว่า ก็ในที่นี้อาหารอะไร ย่อมนำมาซึ่งอะไร เฉลยว่า กวฬิงการอาหาร
ย่อมนำมาซึ่งนามรูปอันมีโอชานเป็นที่ ๔, ผัสสาหารนำมาซึ่งเวทนา ๓, มโน
สัญเจตนาหารนำมาซึ่งภพ ๓, วิญญาณาหารนำมาซึ่งนามรูปในปฏิสนธิ ดังนี้
ถามว่า นำมาอย่างไร เฉลยว่า กวฬิงการอาหารพอบุคคลวางไว้ในปากเท่า
นั้นก็ให้รูป ๔ ตั้งขึ้นได้ก่อน ดังนี้ ๆ อนึ่ง เมล็ดข้าวเมล็ดหนึ่งๆ ที่พันบคให้
ละเอียดแล้วกลืนเข้าไป ก็ให้รูป ๔๐ ตั้งขึ้นได้ที่เกี่ยวข้อง ๆ กวฬิงการอาหารย่อม
นำมาซึ่งรูปอันมีโอชานเป็นที่ ๔ อย่างนี้ ๆ ส่วนในผัสสาหาร ผัสสะอันเป็นที่ตั้ง
ของสุขเวทนา เมื่อจะเกิดขึ้นนั้นแลย่อมนำมาซึ่งสุขเวทนา ผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่ง
ทุกขเวทนา ย่อมนำมาซึ่งทุกข ผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา ย่อม
นำมาซึ่งอทุกขมสุขเวทนา ดังนี้ ๆ ผัสสาหารย่อมนำมาซึ่งเวทนา ๓ แม้

โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ มโนสัญเจตนาหารได้แก่กรรมที่ทำให้สัตว์เข้าถึง
 กามภพ ย่อมนำมาซึ่งกามภพ, กรรมทั้งหลายที่ทำให้สัตว์เข้าถึงรูปภพ ย่อมนำ
 มาซึ่งภพนั้นๆ ๓ มโนสัญเจตนาหารย่อมนำมาซึ่งภพ ๓ แม้โดยประการทั้งปวง
 อย่างนี้ ๓ ส่วนวิญญาณาหารท่านกล่าวว่า "นำมาซึ่งชั้น ๓ ที่สัมปยุตด้วยปฏิ
 สนธิวิญญาณนั้น เกิดขึ้นในปฏิสนธิขณะและรูป ๓๐ ที่เกิดขึ้นด้วยสามารถสันตติ ๓
 โดยนัยแห่งปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น ดังนี้ ๓ วิญญาณาหารย่อมนำมาซึ่งนาม
 รูปในปฏิสนธิอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ๓ ก็ในที่นี้กุศลกุศลเจตนาพร้อมกับ
 อาสวะนั่นเองท่านกล่าวไว้ในคำว่า " มโนสัญเจตนา คโย ภเว อหริ
 คังนี้ ๓ ปฏิสนธิวิญญาณนั้นแลท่านกล่าวไว้ในคำว่า " วิญญาณํ ปฏิสนธินา
 อหริ คังนี้ ๓ ก็กรรมเหล่านั้นพึงทราบว่าเป็น " อาหาร " เพราะนำมาซึ่ง
 ธรรมอันสัมปยุตด้วยธรรมที่ชื่อว่า " อาหาร " นั้น หรือมีกรรมที่ชื่อว่า
 " อาหาร " นั้น เป็นสมุฏฐานโดยไม่แปลกกัน ๓

๒๑/๕ บรรคาอาหาร ๔ ชนิดนี้ กวฬิงการาหารเมื่ออุปถัมภ์ชื่อว่ายังอาหาร
 กิจให้สำเร็จได้ ๓ สัสสะคือเมื่อถูกต้อนนั้นแล, มโนสัญเจตนา มีประมาณนั้นแล
 วิญญาณเมื่อรู้แจ้งนั้นแล ๓ ถามว่าเป็นอย่างไร เฉลยว่า ก็กวฬิงการาหาร
 เมื่ออุปถัมภ์ ก็ย่อมมีเพื่อความดำรงอยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการดำรงกายไว้
 จริงอยู่ กายนี้แม้กรรมให้เกิดก็ตาม แต่กวฬิงการาหารก็ต้องอุปถัมภ์ จึงจะดำรง
 อายุอยู่ได้ ๑๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง ๓ เหมือนกับทารกถึงแม้มารดาได้ให้กำ
 ๓ นึก แต่ที่เลี้ยงให้นมเป็นต้น พอเลี้ยงอยู่จึงดำรงอยู่ได้นาน, ๓ หนึ่งเหมือนเรือ
 ๓ คำไว้ค้ำยเครื่องค้ำ ๓ สมจริงค้ำค้ำที่ท่านพระนาคเสนกล่าวไว้ว่า " มหาบพิตร
 ๓ เมื่อเรือจะล้ม คนทั้งหลายฉนำไม้อื่นมาค้ำเรือไว้, เมื่อเป็นอย่างนั้นเรือจึง
 ๓ ไม่ล้ม ฉนโค, มหาบพิตร กายนี้ก็ฉนนั้นนั้นแล ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ดำรง
 ๓ อยู่ได้เพราะอาศัยอาหาร คังนี้ ๓ อีกอย่างหนึ่ง กวฬิงการาการเมื่ออุปถัมภ์
 ๓ อย่างนี้จึงชื่อว่า ยังอาหารกิจให้สำเร็จ เป็นปัจจัยของรูปสันตติ ๒ อย่าง คือ
 ๓ ของรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน และรูปที่เป็นอุปาหินนกะ ย่อมเป็นปัจจัยหล่อเลี้ยง

หล่อเลี้ยงรูปที่เกิดแก่กรรมที่ทำให้รูปซึ่งมีอาหาร เป็นสมุฏฐานให้เกิดเป็นปัจจัย
แล ฯ ส่วนผัสสะ เมื่อถูกท้องอาหารนั้น อันเป็นวัตถุของเวทนามีสุขเวทนาเป็น
ต้นนั้นแล ก็ย่อมมีเพื่อความดำรงอยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยความเป็นไปแห่ง
เวทนามีสุขเวทนา เป็นต้น ฯ มโนสัญญาเจตนาเมื่อประมวลมา ด้วยสามารถ
กุศลากุศลกรรมนั้นแล ย่อมมีเพื่อความดำรงอยู่ของสัตว์ทั้งหลายด้วยการยัง
ความเป็นมุลแห่งภพให้สำเร็จ ฯ วิญญาณเมื่อรู้อารมณ์นั้นแล ย่อมมีเพื่อความ
ดำรงอยู่ของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยความเป็นไปแห่งนามรูป ฯ

๒๖/๑๘รรตถกถานิทานวรรคที่ว่า " กถา พิงการาหาร เป็นอุปาทินนกะกัมมิ
เป็นอนุปาตินนกะกัมมิ ฯ อาหารมีผัสสะเป็นต้นก็เหมือนกัน ฯ บรรคากวชิงกา
ราหารเหล่านั้น กวชิงการาหารที่เป็นอุปาทินนกะ พึงเห็นด้วยสามารถแห่ง
สัตว์มีชีวิตมีกบเป็นต้น ที่สัตว์ทั้งหลายมีเป็นต้นกลืนกินแล้ว ฯ จริ่งอยู่
สัตว์มีชีวิตมีกบเป็นต้น ที่ถูกเป็นต้นกลืนกินแล้ว แม้เข้าไปอยู่ในท้อง ก็
ยังมีชีวิตอยู่ชั่วคราวเล็กน้อย ฯ สัตว์มีชีวิตเหล่านั้น ไม่ยังประโยชน์แห่ง
อาหารให้สำเร็จได้ทราบเท่าที่ยังดำรงอยู่ในฝ่ายที่เป็นอุปาทินนกะ แต่เมื่อ
ทำลายแล้วดำรงอยู่ในฝ่ายอนุปาตินนกะ จึงจะยังประโยชน์แห่งอาหารให้
สำเร็จได้ ฯ แม้ในเวลานั้นก็เรียกว่า " อุปาทินนกาหาร " ฯ แต่คำนั้น
ท่านห้ามไว้ในอรตถกถานั้นแล ครั้งนี้ว่า " ไม่ชอบใจแก่อาจารย์ทั้งหลาย
ดังนี้ แล้วไต่กล่าวอรรถรูปนี้ว่า " เมื่อพวกสัตว์เหล่านี้เคี้ยวกินอยู่ก็คิ
ไม่เคี้ยวกินอยู่ก็คิ กินอยู่ก็คิ ไม่กินอยู่ก็คิธรรมกว่าโอชานั้นเกิดแก่กรรม
ที่เกิดกับด้วยปฏิสนธิจิตนั้นแลยังมีอยู่ ฯ โอชานั้นเลี้ยงอยู่ไต่จนถึงวันที่ ๘
โอชานั้นแล พิงทราบว่า กวชิงการาหารที่เป็นอุปาทินนกะ ฯ ส่วนอาหาร
มีผัสสะเป็นต้น ที่เป็นอุปาทินนกะ พิงทราบด้วยสามารถแห่งวิบากที่เป็นไป
ในภุมิ ๓ ที่เป็นอนุปาตินนกะ พิงทราบด้วยสามารถแห่งกุศลากุศลกิริยา
อันเป็นไปในภุมิ ๓ ฯ ส่วนที่เป็นโลกุตตระ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถรุต
ศัพท์ (ธรรมที่สิ้นใจ)

อรตถกถาสัมมาทิฏฐิสุตที่ว่า คำว่า " ฌณาสมุทยา อาหารสมุทโย
ดังนี้ มีอรรถาธิบายว่า เหตุเกิดแห่งอาหารที่เป็นไปในปฏิสนธิ เกิดขึ้น

เพราะเหตุคือค้นหาในปริภพ ๆ ถ้ามว่า เกิดอย่างไร เฉลยว่า ก็โอชา
 เกิดในภายใต้อรูป ๓๐ ถวน ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสัตติ ๓ ในปฏิสนธิขณะ
 ยังมีอยู่ ๆ โอชานี้ก็คือ กวฬิงการอาหารที่มีอุปาทินนกะ ซึ่งเกิดเพราะปัจจัย
 คือค้นหา ๆ ส่วนกรรมเหล่านี้คือ ผัสสะและเวทนาที่สัมปยุตด้วยปฏิสนธิจิต
 และวิญญาณคือจิตเอง ไต่แกผัสสาหารมโนสัญเจตนาหาร และวิญญาณาหาร
 ที่เป็นอุปาทินนกะ เกิดแต่ปัจจัยคือค้นหา การเกิดขึ้นพร้อมแห่งอาหารทั้ง
 หลายที่ต่อเนื่องกันไป เพราะการเกิดขึ้นพร้อมเพราะค้นหาอันมีในปริภพ
 ฟิงทราบตั้งว่ามาละนี้แลก่อน ๆ แต่ว่า เพราะในที่นี่อาหารทั้งที่เป็นอุปาทิน-
 นกะ ทั้งที่เป็นอุปาทินนกะ ท่านกล่าวไว้รวม ๆ กันไป ฉะนั้นจึงฟิงทราบ
 แม้อาหารที่เป็นอุปาทินนกะ ที่เกิดเพราะเหตุคือค้นหาอย่างนี้ จริงอยู่
 โอชาในกระบวนรูปที่ตั้งขึ้นแต่จิตที่สหคตด้วยโลภะ ๔ ดวง ย่อมมีโอชา ๆ
 โอชานี้คือกวฬิงการอาหารที่เป็นอุปาทินนกะ บังเกิดเพราะค้นหาเป็นปัจจัย
 เกิดร่วมกัน ส่วนกรรมเหล่านี้คือ ผัสสะและเวทนาซึ่งสัมปยุตด้วยจิตที่สหคต
 ด้วยโลภะ และวิญญาณคือจิตเอง ก็คือผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร และวิญ-
 ญาณาหารที่เป็นอุปาทินนกะซึ่งเกิดแต่ค้นหาเป็นปัจจัย

๒๓/๒๑ อรรถกถาปฏิฐานปกรณว่า ในคำนี้ว่า กวฬิงการอาหารที่เป็นอุปาทิน-
 นูปาทานิกรรม เป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัยแห่งกายที่เป็นอุปาทินนูปาทานิกรรม
 ดังนี้ โอชาที่อยู่ในภายในรูปบรรดาที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ชื่อกวฬิงการอาหาร ที่
 เป็นอุปาทินนูปาทานิกรรม ๆ คำว่า แห่งกายที่เป็นอุปาทินนูปาทานิกรรม ดังนี้
 ไต่แก เป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ความว่า คือเป็นปัจจัยช่วยสามารถตามรักษา
 และการดำรง ไม่ใช่ช่วยสามารถให้เกิดแห่งรูปกายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นเลย
 รวากะรูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยแห่งกฏัตการูปทั้งหลายขณะนั้น ๆ คำที่อาจารย์บางพวก
 กล่าวไว้ว่า โอชาในสรีระของสัตว์ที่มีชีวิตมีกัมเป็นต้น ที่ยังมีชีวิตอยู่เป็นปัจจัยแห่ง
 กายของสัตว์มีฐเป็นต้น ที่กลืนสัตว์มีชีวิตมีกัมเป็นต้นแล้วดำรงอยู่ เป็นอาหารปัจจัย
 ดังนี้ ๆ คำนั้นไม่ฟังถือเอา ๆ เพราะว่า โอชาในสรีระของสัตว์ที่มีชีวิตอยู่
 ไม่ยังความเป็นอาหารให้สำเร็จแก่สรีระอื่นได้

สวรรค์ชั้นยามาถึงสวรรค์ชั้นดุสิต เป็นระยะทาง ๗๕๘,๘๐๐ โยชน์ ๗ จากสวรรค์ชั้นดุสิตถึงสวรรค์ชั้นนิมมานรดี เป็นระยะทาง ๑,๑๓๕,๒๐๐ โยชน์ ๗ จากสวรรค์ชั้นนิมมานรดีถึงสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เป็นระยะทาง ๑,๔๘๕,๖๐๐ โยชน์ ๗ จากสวรรค์ชั้นวสวัตดีถึงพรหมชั้นปรุณณาน เป็นระยะทาง ๑,๘๖๓,๐๐๐ โยชน์ ๗

ด้วยเหตุนี้ โลกที่ปกสารนั่นเอง ท่านกล่าวไว้ว่า
๖๕/๑๓. ระยะทางจากพื้นดินถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ประมาณ ๘๘,๐๐๐ โยชน์ ดังนี้

พึงทราบระยะทางจากภพดาวดึงส์ถึงชั้นยามา ๓๓๘,๘๐๐ โยชน์โดยประมาณ ระยะทางจากภพยามาถึงภพดุสิต ประมาณ ๗๕๘,๘๐๐ โยชน์ ระยะทางจากภพดุสิตถึงภพนิมมานรดี ประมาณ ๑,๑๓๕,๒๐๐ โยชน์ ระยะทางจากภพนิมมานรดีถึงภพวสวัตดี มัชฌิมาภูมุนัยพึงทราบว่ามีระยะทางประมาณ ๑,๔๘๕,๖๐๐ โยชน์ ระยะทางจากภพวสวัตดีถึงพรหมชั้นปาริสัชชา ประมาณ ๑,๘๖๓,๐๐ โยชน์ทีเดียว มัชฌิมาภูมุนัยพึงทราบโดยประการฉะนี้แล

๖๖/๑๔. เพราะเหตุนี้ จากแผ่นดินถึงชั้นปรุณณานเป็นระยะทางประมาณ ๕,๗๖๐,๐๐๐ โยชน์ ด้วยเหตุนี้ ในโลกที่ปกสารนั่นเองท่านยังกล่าวไว้ว่า

ศิลาใหญ่ตกจากพรหมโลกชั้นต่ำ ต้องใช้เวลา ๖๐๐ วันและคืนหนึ่ง ตกลงไป ๕๘๘,๐๐๐ โยชน์ ๗ เพราะเหตุนี้ ระยะทางจากพื้นแผ่นดินถึงพรหมโลกชั้นพรหมปาริสัชชา จึงเป็นระยะทาง ๕,๗๖๐,๐๐๐ โยชน์ มัชฌิมาภูมุนัยพึงทราบฉะนี้แล ๗

เมื่อตั้ง ๑๘,๘๐๐ ภูมิตัว ๘๐๐ ก็จะเป็นโยชน์ระหว่างพื้นดินถึงพรหมโลกชั้นต่ำ ๗ เพราะเหตุนี้ โบราณจารย์จึงกล่าวว่า " ไกลยิ่ง " และประกาศว่า ยอดแห่งภพไกลยิ่งกว่านั้น ดังนี้ ก็ค้ำยันท่านผู้จนาโลกที่ปกสาร เห็นอรรถกถาเวทตาสังยุคว่า " พึงทราบความสูงยิ่งของพรหมโลกอย่างนี้ ได้เห็นว่า แผ่นดินเท่าเวียงยอดหลังที่ ๗ ในโลหปราสาทซึ่งตั้งอยู่ในพรหมโลก ภูมิตกลงไปข้างล่าง ๘ เดือนจึง

ถึงแผ่นดิน และอรรถกถาพระมหาสัจจะว่า คำว่า อีโต ทูเร ดังนี้ แปลว่า ในที่ไกล
 ออกไปจากพื้น ๑ ศิลาขนาดเท่าเรือนยอดทูกิ่งลงมาจากพระมโหสถวันและพื้นหนึ่งตก
 ลงมาได้ ๔๔,๐๐๐ โยชน์ เป็นเวลา ๔ เดือนจึงตกลงมาอยู่บนพื้นดินฯ พระมโหสถถึงแม้
 จะเป็นชั้นที่ต่ำที่สุดก็ไกลอย่างนี้ แล้วจึงกล่าวไว้ในโลกที่ปกสราณั้นแหละโดยสังเขปอีกว่า
 ศิลาเท่าเรือนยอดอันเทพผู้พิเศษ ยืนอยู่บนภพชั้นยอดกว่าภพทั้งปวง หึ่งลงมา ๓ ปี ๒
 เดือน ๘ ค่ำ ๘ วัน กับ ๒๔ ฤกษ์ จึงลงมาถึงพื้นดิน ๑ ก็ในระยะเวลาวันและคืนหนึ่ง
 ศิลาชั้นตกลงไปจากภพชั้นยอดนั้นได้ ๔๔,๐๐๐ โยชน์ และนาที่หนึ่ง ๆ ตกลงมาได้
 ๔๐๐ โยชน์, รวมเป็นระยะทางทั้งสิ้น ๕๕,๑๒๓,๒๐๐ โยชน์ ๑

บัดนี้คุณฐมนัฬังหราบว่า " อนึ่ง คั้ง ๑๓๓,๘๐๘ แล้วคุณควย ๔๐๐ จะ
 เป็นโยชน์ทั่วจากพื้นดินถึงภวคคพรหม คั้งแล้ว เพื่อจะให้ข้อความนั้นพิสดาร จึงกล่าว
 ว่า

๒๓/๕ ศิลาใหญ่อันเทพผู้พิเศษ ยืนอยู่บนภพชั้นยอดแห่งภพทั้งปวง
 หึ่งลงมา ๔ เดือน ๕ วัน ๕๐ ฤกษ์ จึงถึงชั้นอากาศอุคค
 ษณะ อันเป็นอรูปภพชั้นที่ ๓ ศิลาแก่นั้นตกลงมา ๓ เดือน
 ๒๘ วัน ๓๓ ฤกษ์ จึงถึงอรูปภพชั้นที่ ๒ ก็ศิลาตกจากชั้นนั้น
 ลงมา ๓ เดือน ๒๑ วัน ๑๕ ฤกษ์ จึงถึงอรูปภพชั้นที่ ๑ พึง
 หราบคหะประการฉะนี้ (จากชั้นนั้น ศิลาชั้น) ตกลงมา
 ๓ เดือน ๑๓ วัน ๕๗ นาที จึงถึงชั้นอกนิษฐ์ ๑ ก็จากชั้น
 อกนิษฐ์นั้น ศิลาชั้นตกลงมา ๓ เดือน ๖ วัน ๓๕ ฤกษ์
 จึงถึงชั้นสุทิสส์ ๑ ก็จากชั้นสุทิสส์นั้น ศิลาชั้นตกลงมา ๒ เดือน
 ๒๗ วัน ๒๑ ฤกษ์ จึงถึงชั้นสุทิสส์สา ๑ ก็จากชั้นสุทิสส์สา ศิลา
 ชั้นตกลงมา ๒ เดือน ๒๒ วัน ๓ นาที จึงถึงชั้นอคัปปา ๑
 จากชั้นอคัปปานั้น ศิลาชั้นตกลงมา ๒ เดือน ๑๔ วัน ๔๕ ฤกษ์
 จึงถึงชั้นอวิหา ๑ ก็จากชั้นอวิหา ศิลาชั้นตกลงมา ๒ เดือน
 ๗ ค่ำ และ ๒๗ ฤกษ์ จึงถึงชั้นเวทฬิปลา ๑ ก็จากชั้นเวทฬิปลา
 ศิลาชั้นตกลงมา ๒ เดือน ๘ นาที จึงถึงชั้นคคิณยาน บัดนี้ค

พึงทราบด้วยประการฉะนี้ ๑ จากชั้นศตยยานนั้น
 ศิลาชั้นตกลงมา ๒ เดือน ๒๐ คืน ๕๑ นาที จึง
 ถึงชั้นหฤทัยภูมิจึง ๑ จากชั้นหฤทัยยาน ศิลาชั้นตกลงมา
 ๑ เดือน ๑๕ วัน ๓๓ พงศิกา จึงถึงชั้นปฐมยาน ๑
 จากชั้นปฐมยานนั้น ศิลาเท่าเรือนยอกนั้นแหละ
 ตกลงมาโดยลำดับ ๔ เดือน จึงถึงพื้นดิน ๑ ก็
 ศิลาชั้นถึงพื้นดินโดยเวลา ๓ ปี ๒ เดือน ๔ วัน
 ๒๔ นาที ด้วยประการฉะนี้ ๑

เพราะฉะนั้น พึงกำหนดคณียตามทีกล่าวไว้ในหนหลังไว้ก็แล้ว จะเห็น
 การคำนวณเป็นต้นว่า ตั้งแต่ชั้นปฐมยานถึงชั้นหฤทัยยาน ๒,๑๘๖,๔๐๐ โยชน์ คั้งนี้
 ๒๘/๑๕ ด้วยเหตุนี้ ในโลกที่ปกสสารนั้นเอง ท่านจึงกล่าวไว้ว่า"ระยะทาง
 ตั้งแต่ชั้นพรหมปาริสัชชาถึงชั้นปริตคาภา บัณฑิตผู้นี้พึงทราบว่ามีประมาณ
 ๒,๑๘๖,๔๐๐ โยชน์ ๑ ส่วนตั้งแต่พรหมโลกชั้นปริตคาภาถึงชั้นปริตตสุกกา
 ๒,๕๓๖,๘๐๐ โยชน์ บัณฑิตพึงทราบด้วยประการฉะนี้ ๑ ส่วนระยะทางตั้งแต่ชั้น
 ปริตตสุกกาถึงชั้นเวทีปผลา โดยประมาณ ๒,๘๘๗,๒๐๐ โยชน์ ๑ ส่วนระยะทาง
 ตั้งแต่ชั้นเวทีปผลาถึงชั้นอวิหา โดยประมาณ ๓,๒๓๗,๖๐๐ โยชน์ ๑ ระยะทาง
 จากชั้นอวิหาถึงชั้นอศัปปา โดยประมาณ ๓,๕๘๘,๐๐๐ โยชน์ ๑ ส่วนระยะทาง
 ตั้งแต่ชั้นอศัปปาถึงชั้นสุทิสสา โดยประมาณ ๓,๙๓๘,๔๐๐ โยชน์ บัณฑิตพึงทราบ
 ด้วยประการฉะนี้ ๑ ก็ระยะทางตั้งแต่ชั้นสุทิสสาถึงชั้นสุทิสสี โดยประมาณ
 ๔,๒๘๘,๘๐๐ โยชน์ ๑ ระยะทางตั้งแต่ชั้นสุทิสสีถึงชั้นอนินรัฐ โดยประมาณ
 ๔,๖๓๘,๒๐๐ โยชน์ คั้งนี้ ๑ ส่วนระยะทางตั้งแต่ชั้นอนินรัฐถึงชั้นอรุปนยานที่ ๑
 ประมาณ ๔,๙๘๘,๖๐๐ โยชน์ คั้งนี้ ๑ ตั้งแต่ชั้นอรุปนยานที่ ๑ ถึงอรุปนยานที่ ๒
 ประมาณ ประมาณ ๕,๓๔๐,๐๐๐ โยชน์ ๑ ตั้งแต่อรุปนยานที่ ๒ ถึงอรุปนยานที่ ๓ โดย
 ประมาณ พึงทราบว่า ๕,๖๙๐,๔๐๐ โยชน์ , ตั้งแต่อรุปนยานที่ ๓ ถึงอรุปนยาน
 ที่ ๔ ประมาณ ๖,๐๔๐,๘๐๐ โยชน์ บัณฑิตผู้นี้พึงทราบคั้งว่ามากด้วยประการฉะนี้

๒๘/๑๕ ก็โยชน์ในที่นี้มี ๒ อย่าง ค่ายอ่านจไม้วัด ๗ ศอก และไม้วัด ๕ ศอก ๑ บรรคาโยชน์เหล่านั้น โยชน์ที่ทำค่ายไม้วัด ๗ ศอก ชื่อว่าภุมยาธิโยชน์ ส่วนโยชน์ที่ทำค่ายไม้วัด ๕ ศอก ชื่อว่า พรหมาธิโยชน์^๒

ค่ายเหตุนี้ โลกที่ปกสาร์นั้นเองท่านกล่าวไว้ว่า
ธรรมกว่าโยชน์มี ๒ อย่างโดยประมาณคือพรหมา-
ธิโยชน์และภุมยาธิโยชน์ ๑

เพื่อแสดงความแตกต่างของโยชน์เหล่านั้น อาจารย์แต่ก่อนจึงกล่าว
ไว้อย่างนี้ว่า

๓๐ ปริมาณ เป็น ๑ อนุ, ๓๖ อนุ เป็น ๑ คชาวี
๓๖ คชาวี เป็น ๑ รตเรณู, ๓๖ รตเรณู เป็น
๑ ลิกขา, ๗ ลิกขา เป็น ๑ อุกา, ๗ อุกา เป็น
๑ ฐัญญาส, ๗ ฐัญญาส เป็น ๑ อังคละ, ๑๒
อังคละ เป็น ๑ วิหัตติ, ๒ วิหัตติ เป็น ๑ รัตน,
๗ รัตนเป็น ๑ ยัญฐิ ๒๐ ยัญฐิ เป็น ๑ อุสกะ,
๘๐ อุสกะเป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์ ๑
ระยะทางของพื้นที่ทั้งหมด มีแผ่นดินและภูเขาเป็นคัน
วิญญูชนพึงทราบโดยโยชน์นี้นั้นแล ๑ ๕๐๐ อนุ เป็น
๑ โกสะ, ๔ โกสะ เป็น ๑ คาวุต, และ ๔ คาวุต
เรียกว่าโยชน์หนึ่ง ดังนี้ ๑ นี้เป็นโยชน์อื่น อันเป็น
เครื่องนับดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ โยชน์อีกอัน
หนึ่งที่เป็นเครื่องนับวิมานเป็นคัน และเป็นโยชน์ที่
ท่านกำหนดถนนหนทางในภูกาพระวินัยแม่ทั้งหมด เป็น
โยชน์ที่ทำค่ายไม้วัด ๕ ศอก ๑ เพราะฉะนั้นนั้นแล
โยชน์นี้ทั้งหมดจึงเป็นโยชน์เล็ก, นรชนผู้เป็นบัณฑิต
ผู้รู้ ยิง พึงทราบโดยประการดังปวงค่ายประการฉะนี้ ๑

^๑ โยชน์สำหรับวัดหรือคำนวณระยะทางบนพื้นดิน

^๒ โยชน์สำหรับวัดหรือคำนวณระยะทางบนสวรรค์ระหว่างโลกหรือพรหมโลก

๗๖/๑๕ ก็คำว่า ฆฺฏี คัจฉนํ เป็นชื่อของนาฬิกา ๗ หากจะมีคำถามว่า ก็ นาฬิกาสั้นคืออะไรไร เฉลยว่า กาลเวลาที่ฟังนับด้วยเครื่องนั้นมีอักษรเป็น คนนั่นเอง โดยอรรถชื่อว่า นาฬิกา ๗

ค้วยเหตุนี้ ในโลกที่ปกสารนั่นเองท่านกล่าวไว้ว่า

๑๐ อักษร เป็น ๑ ปราน , ๒ ปราน เป็น ๑
 วินาที, ๑๕ วินาที เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น
 ๑ นาฬิกา, ๒๐ นาฬิกา เป็นวันและคืนหนึ่ง,
 ๓๐ คืนเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือน เป็น ๑ ปี
 บัณฑิตพึงทราบกาลอย่างนี้ คัจฉนํ ๗

ความของคานานันว่า ๑๐ อักษร ชื่อว่า ๑ ปราน, ๒ ปรานชื่อว่า
 ๑ วินาที, ๑๕ วินาที ชื่อว่า ๑ บาท, ๔ บาทชื่อว่า ๑ นาฬิกา, ๒๐ นาฬิกาชื่อว่า
 วันและคืนหนึ่ง ๗ ๓๐ วันและคืนชื่อว่า ๑ เดือน, ๑๒ เดือน ชื่อว่า ๑ ปี, บัณฑิต
 พึงทราบกาลอย่างนี้ ค้วยประการฉะนี้ ๗

ในคานานัน ค้วยศัพท์ว่า" อักษรที่ท่านกล่าวถึงกาลเป็นที่เปล่งเสียง
 อักษรนั้น ๗ ในศัพท์ว่า ปราน เป็นต้น ก็ฉะนี้ ๗ ลมหายใจออกและลมหายใจ
 เข้า กล่าวคืออัสสาสะและบัสสาสะ ชื่อว่า ปราน ๗ ศัพท์ว่า วินาติกา แปลว่า
 ส่วนย่อยของนาฬิกา ๗ บรรดาศัพท์เหล่านั้น ศัพท์ว่า นาติกา คัจฉนํ นั้น เป็น
 ชื่อ ของลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ๗ ค้วยศัพท์ว่า วินาติกานั้นท่านกล่าว
 ถึงกาลที่ปราศจากลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ๗

ค้วยเหตุนี้ ในภิกขุภิกขาภิเษกท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า วิชชา
 คัจฉนํ ท่านกล่าวถึงกาลที่กลืนอัสสาสะและบัสสาสะได้ คัจฉนํ ๗ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า
 ในเพราะความปรากฏแห่งเสียงคัจฉนํ ก็จริงอยู่, แต่เพราะมี วิ เป็นบุรพพ
 จึงควรกล่าวว่า" ในเพราะความไม่ปรากฏแห่งเสียง คัจฉนํ เพราะชาคูทั้งหลาย
 มีอรรถเป็นอนเนก ๗ ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า คำว่า วิชชา โดยอรรถ
 ว่า เวลาที่เงียบเพราะปราศจากเสียง คัจฉนํ ๗ คำว่านาติกา มีวิเคราะห์ว่า
 ที่ชื่อว่า นาติ เพราะ มีส่วนต่าง ๗ ๗ นาตินั้นแหละชื่อว่า นาติกา ๗ แม้

คำว่า วินาติกา ก็เป็นชื่อของส่วนต่าง ๆ ดังนี้ ๆ ชื่อว่า วินาติ เพราะอรธ
วิเคราะห์ว่า ส่วนแยกต่าง ๆ ส่วนปลีกย่อย ๆ วินาติ นั้นแหละ ชื่อว่า
วินาติกา ๆ

คำว่า ๖๐ นาที คือ ๕ นาทีในราศี กรกฎ ๖ ในราศีสิงห์, ๗
ในราศีกันย์, ๗ ในราศีตุลย์, ๖ ในราศีพฤศจิก, ๕ ในราศีธนู, รวมเป็น
๓๖ นาที, ๓ ในราศีมังกร, ๔ ในราศีกุมภ์, ๕ ในราศีมีน, ๕ ในราศีเมษ, ๔ ใน
ราศีพฤษภ, ๓ ในราศีเมถุน, รวมเป็น ๒๔ นาที, รวมทั้งสิ้นเป็น ๖๐ นาที, ตั้ง
อยู่เป็นประจําในราศี ๑๒ ๆ ที่กล่าวมานี้ ชื่อว่าอินโตนาติ ๆ มณฑล ๑๒
เป็นมณฑลประมาณ ๖๐ นาที ค่ายประการณะนี้ ๆ ก็วงอาทิตย์โคจรไปสู่ที่มี
ประมาณเท่านั้นชั่ววันและคืนหนึ่ง เพราะฉะนั้นวันและคืนหนึ่ง จึงเป็นเวลาประ
มาณ ๖๐ นาที ๆ นี่เป็นข้อความสังเขปในฎีกามหานาติศาสตร์นั้น ๆ ส่วน
ความพิสดารพึงตรวจฎีกามหานาติศาสตร์เถิด ๆ

เรื่องการค้านวนณมิ จบ ๆ

(เรื่องต้นไม้)

๑๖/๒๖ บทว่ารุกชโต ดังนี้ คือโดยต้นไม้ ๗ ชนิด ๆ กับรรคาค้นไม้ใหญ่
ทั้ง ๗ ชนิดนั้น ต้นไม้ ๔ ชนิด ที่มาในอินทรียสังยุต ว่า " ภิกษุทั้งหลาย
บรรคาค้นไม้ที่มีอยู่ในชมพูทวีป ไม่ว่าจะเป็นชนิดใด บัณฑิตกล่าวว่าท่านหัวเลศกว่า
บรรคาค้นไม้เหล่านั้น ๆ ต้นไม้ของพวกเทพชั้นดาวดึงส์ไม่ว่าจะเป็นชนิดใด ต้น
ปรีจัตตะ บัณฑิตกล่าวว่า เลศกว่าบรรคาค้นไม้เหล่านั้น ๆ ต้นไม้ของพวกอสร
ไม่ว่าจะเป็นชนิดใด บัณฑิตกล่าวว่า ต้นจิตตปาฐลี เลศกว่าบรรคาค้นไม้เหล่านั้น
ฉันโค ๖ ภิกษุทั้งหลาย บรรคาค้นไม้ของพวกครุฑไม่ว่าจะเป็นชนิดใด บัณฑิต
กล่าวว่า ต้นกุฏสิมพลี เลศกว่าบรรคาค้นไม้เหล่านั้น ฉันโค ๖ ภิกษุทั้งหลาย
โพธิปักขิยธรรมไม่ว่าจะเป็นข้อใดก็ตาม, อินทรีย ๕ ที่เป็นไปเพื่อการครุสร์
บัณฑิตกล่าวว่า เลศกว่าบรรคาโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น ฉันนันทนแลดังนี้

๓๖/๑๔. ต้นไม้ ๘ ชนิดในอรรถกถาเอกนิบาตอังคตตรนิกายว่า บทว่า
 ชมพูทวีป คังนี้ อธิบายว่า ชื่อว่าชมพูทวีป เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า " ทวีปที่
 รู้กันทั่วไป คือปรากฏโดยไม่ว่า ๆ ไคยีนมาว่า มีต้นไม้ชื่อว่ามหาชมพู ซึ่งเป็น
 เครื่องปรากฏของทวีปนี้ สูงถึง ๑๐๐ โยชน์ กิ่ง (แยกออกไป) ๕๐ โยชน์
 ลำต้นโดยรอบ ๑๕ โยชน์ งอกอยู่บนภูเขาหิมวันต์ เป็นต้นไม้มีอายุอยู่ตลอด
 กัป ๆ เพราะมหาชมพูนั่นเอง ทวีปนี้จึงเรียกกันว่า "ชมพูทวีป" ก็คันทว่าเป็นต้น
 ไม้ที่มีชีวิตอยู่ได้ตลอดกัปในทวีปนี้ ฉะนั้น ต้นไม้ ๘ ชนิดคือ ต้นกระทุ่มในโคยาน
 ทวีป, ต้นจิตปาฎลีของพวกอสูร, ต้นจิวของพวกครุฑ, ต้นปาริฉัตตกะของพวก
 เทพ, ก็เป็นต้นไม้ตั้งอยู่ได้ตลอดกัปเหมือนกัน ฉะนั้น ๆ

ต้นปาฎลี ต้นจิว ต้นปาริฉัตตกะของพวกเทพ ต้นกระทุ่ม ต้นกัลป
 พฤษภ และต้นชิกเป็นลำดับที่ ๘ คังนี้ ๆ และในวิสุทธิมรรค ว่า " ชมพู เป็น
 ชื่อของต้นไม้ (ซึ่งวัด) รอบต้นไม้ ๑๕ โยชน์ ลำต้น (สูง) ๕๐ โยชน์ กิ่งแยก
 ออกไปโดยรอบ ๑๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น ด้วยอำนาจของคันทว่า จึง
 รู้จักคนโดยทั่วไปว่าชมพูทวีป ๆ อนึ่ง ประมาณของคันทว่านี้โดยประมาณนั้นนั่นแล
 เป็นประมาณของต้นจิตปาฎลีของพวกอสูร ของต้นจิวแห่งพวกครุฑ ของต้นกระ
 ทุ่มในอมรโคยานทวีป ของต้นกัลปพฤษภในอุตครกรูทวีป ของต้นชิกในมรพวิเทห์
 ทวีป และของต้นปาริฉัตตกะในชั้นดาวดึงส์ คังนี้ ๆ เพราะเหตุนี้โบราณ
 จารย์จึงกล่าวไว้ว่า " ต้นปาฎลี ต้นจิว คันทว่า ต้นปาริฉัตตกะของพวกเทพ
 ต้นกระทุ่ม ต้นกัลปพฤษภ และต้นชิก เป็นลำดับที่ ๘ คังนี้ ๆ

๓๖/๑๕. ต้นไม้ใหญ่ ๘ ชนิดซึ่งเรียกว่า " เทวตร " คังนี้ ก็มีในพุทธวจนะ
 พร้อมด้วยอรรถกถาว่า " มี ๘ ต้น คังนี้ ๆ ส่วนในลัทธิคัมภีร์มีเพียง ๕ ต้น
 เท่านั้น คือต้นปาริฉัตตกะ ต้นกัลปพฤษภ ต้นสันตทานะ ต้นมันตระ ต้นทริจินต์น ฯ
 ส่วนในฎีกาลัทธิคัมภีร์นั้นท่านกล่าวไว้ว่า " ต้นไม้ ๕ ต้นเหล่านี้ กล่าวตามนัยแห่ง
 อมรโกส แต่กล่าวโดยสาคนัย เทวตรจะมี ๘ ต้น ต้นไม้ ๘ ต้นเหล่านี้เรียก
 ว่า " เทวตร " เหมือนกัน เพราะต่างก็เกิดในภูมิอันเป็นฐานะเป็นที่ไปของพวก
 เทพนั่นเอง ฯ หากจะถามว่า ชมพูในคำว่า ชมพูณฑ นั้นเป็นอย่างไรแล้วไซ้

โลกไม่เที่ยง ดังนี้ก็มิ และว่าโลกนี้ โลกหน้า เทวโลก มนุษยโลก ดังนี้ ฯ
โอกาสโลกพึงทราบที่มาในพรหมนิมิตตนิคสูตร ว่า " ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์
โคจรส่องแสงไปทั่วทิศประมาณเท่าใด, โลกพันส่วนประมาณเท่านั้น, อำนาจของ
ท่านเป็นไปในโลกนี้ ฯ อนึ่ง ท่านรู้จักคนดีและคนเลว ซึ่งยังมีความกำหนด หรือ
ไม่มีความกำหนด รู้ความเป็นอย่างนี้ และความเป็นอย่างอื่น การมาและการไป
ของสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ ฯ

๗๕/๕ ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ท่านกล่าวอรรถาธิบายไว้อย่างนี้ว่า
"(ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร) เมื่อจะแสดงโลกที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
ในคำนี้ว่า ผู้มักเห็นโทษและภัยในปรโลก ในบัดนี้ ดังนี้ ได้กล่าวคำ มีคำว่า
โลก ดังนี้ เป็นต้น ฯ บรรดาคำเหล่านั้น ชั้นนั้นเอง เรียกว่า " โลก " เพราะ
เพราะอรรถว่าสลายไป ย่อยยับไป จึงชื่อว่า " ชั้นขโลก " ฯ แม้ในสองบทที่
เหลือก็มีนัยอันนี้เหมือนกัน ฯ คำว่า " วิบัติทิวโลก " ได้แก่อยบายโลก ฯ จริง
อยู่ อบายโลกนั้นชื่อว่า " วิบัติติ " เพราะเป็นลาภที่ชื่อว่านิครุฑ ซึ่งเป็นผลอัน
บุคคลไม่ปรารถนา ฯ ชื่อว่า " ภาวะ " เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมมี ฯ
ภาวะ คือ วิบัติติ ชื่อว่า วิบัติติภาวะ ฯ โลกคือ วิบัติติภาวะ ชื่อว่า วิบัติทิวโลก ฯ

คำว่า วิบัติติสมภูวโลก ดังนี้ ได้แก่กรรมที่ทำให้สัตว์เข้าถึงอบาย ฯ
ก็กรรมนั้นชื่อว่า สัมภาวะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า " ผลย่อมเกิดจากกรรมนั้น ฯ
สัมภาวะแห่งวิบัติติ ชื่อว่า วิบัติติสัมภาวะ ฯ โลกคือวิบัติติสัมภาวะ ชื่อว่า วิบัติติสม
ภูวโลก ฯ

คำว่า สมุบัติทิวโลก ดังนี้ ได้แก่สุคติโลก ฯ ก็สุคติโลกนั้น
ชื่อว่า สัมปัตติ เพราะเป็นลาภชื่อว่าจึงาม ซึ่งเป็นผลอันบุคคลปรารถนาแล้ว ฯ
ชื่อว่า ภาวะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมมี ฯ ภาวะ คือสัมปัตติ ชื่อว่า
สัมปัตติภาวะ ฯ โลกคือสัมปัตติภาวะ ชื่อว่าสัมปัตติทิวโลก ฯ

คำว่า สมุบัติสมภูวโลก ดังนี้ ได้แก่กรรมที่ทำให้สัตว์เข้าถึง
สุคติ ฯ ก็กรรมนั้นชื่อว่า สัมภาวะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ผลย่อมเกิดจากกรรม
นั้น ฯ สัมภาวะแห่งสัมปัตติ ชื่อว่า สัมปัตติสัมภาวะ ฯ โลกคือสัมปัตติสัมภาวะ ชื่อ
ว่า สัมปัตติสมภูวโลก ฯ อธิบายคำทั้งหลายมีคำว่า เอโก โลโก เป็นต้น

ทิ้งทราบความที่ไค้กล่าวไว้แล้วในบทหลัง ๆ

๗๖/๖ ส่วนในฎีกาหมาปทานสูตร ฎีกาวิสุทฺธิมรรค และฎีกาพระวินัย ท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า เอโก โลโก คังนี้ อธิบายว่า " สังขารโลกทั้งปวงชื่อว่าหนึ่ง คืออย่างเดียว เพราะไม่มีอย่างอื่นยิ่งกว่า โดยความที่สังขารทั้งปวงเป็นสภาพที่มีความเป็นไปที่ประกอบด้วยปัจจัย ที่ท่านกล่าวไว้ด้วยยกดาเป็นบุคคลาธิษฐานว่า " สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร คังนี้ ๆ ถามว่า " ก็แม้กรรมคือมรรคและผล ก็ถึงความเป็นมรรคด้วย เพราะเป็นกรรมมีความเป็นไปที่ประกอบด้วยปัจจัยในบทว่า " ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร คังนี้ มีใช้หรือ เฉลยว่า " ไม่ถึงความเป็นโลกด้วย เพราะคำว่าโลกในที่นี้ ท่านประสงค์เอากรรมคือทุกขสัจอันเป็นปริญาอุยธรรม ๆ อีกอย่างหนึ่ง กรรมใดที่ท่านถือเอาในคำว่า " น ลุชฺชติ น ปรลุชฺชติ คังนี้ กรรมนั้นย่อมไม่เป็นอย่างนั้น กรรมนั้นชื่อว่า " โลก " เพราะเหตุนั้น ความเป็นโลกจึงไม่มีแก่โลกุตรกรรมทั้งหลาย ซึ่งเว้นจากการถือเอาในค่านั้น ๆ

อรรถกถาพรหมนิมิตฺตนิคฺคสูตร ว่า คำว่า ยาวตา จุนฺทิมสุริยา ปริหรนฺติ คังนี้ ความว่า ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรส่องแสงไพโรจน์อยู่ทั่วทิศ อีกอย่างหนึ่ง ทิศทั้งหลายย่อมสว่างไพโรจน์เพราะดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เหล่านั้น ในที่มีประมาณเท่าใด คำว่า ทาว สหสฺสธา โลโก คังนี้ ความว่า โลกมีประมาณเท่านั้นพันส่วน ๆ อธิบายว่า " จักรวาลพันหนึ่งรวมทั้งจักรวาลนี้ด้วย ๆ คำว่า เขตฺต เต วตฺตติ วโส คังนี้ ความว่า " อำนาจของท่านเป็นไปในจักรวาลพันหนึ่งนี้ ๆ คำว่า " ปโรปรณฺจ ชานาสิ คังนี้ ความว่า " ท่านย่อมรู้จักสัตว์ทั้งหลายที่ยิ่งและหย่อน คือที่สูงและต่ำ ไค้แก่ที่ทราบและประณีต ในจักรวาลพันหนึ่งนี้ ๆ คำว่า " อโธ ราคิวิราคินิ คังนี้ ความว่า " มีใช้จะรู้จักคนดีและคนเลวว่า " ผู้นี้เป็นคนมั่งคั่ง, ผู้นี้เป็นคนสามัญญ คังนี้ อย่างเดียวเท่านั้น ๆ แต่ท่านยังรู้จักชนที่มีความก่าหนัก หรือปราศจาก ความก่าหนักด้วย อย่างนี้ว่า " ผู้นี้ยังมีความก่าหนัก, ผู้นี้ปราศจาก ความก่าหนัก คังนี้ ๆ ในค่านีว่า " อิติถภาวณฺณณภาวํ คังนี้ อธิบายว่าจักรวาลนี้ชื่อว่า ความเป็นอย่างนี้ คังนี้ ๆ จักรวาล ๕๕๕ ที่เหลือจากจักรวาลนี้ ชื่อว่าความเป็นอย่างอื่น ๆ

ในคำว่า สุตตานิ อาคคิคคิ คังนึ ความว่า " ท่านรูกการมา
 ภายอ่านาจปฏิสนธิ และการไปควยอ่านาจจติ ของสัตว์ทั้งหลายในจักรวาล
 พันหนึ่งนี้ ฯ (พระผู้มีพระภาคเจ้าโคตรงข่มมารว่า) " ท่านสำคัญว่าเป็นผู้ยิ่งใหญ่
 คังนึ ท่านชื่อว่า เป็นพรหมมีจำนวนพัน แต่พรหมอื่นเบื้องบนท่านไม่มีประ
 มาณว่า สองพัน สามพัน สี่พัน ห้าพัน หนึ่งหมื่น และหนึ่งแสน ฯ ท่านทำ
 ความสำคัญว่า " เราเป็นผู้ยิ่งใหญ่ประคจพยามทำแผ่นผ้าทอนเก่าประมาณ ๘
 ศอก คังนึ ฯ

๓๓/๑๑โลก ๓ ท่านกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค อรรถกถาพระวินัย และอรรถ
 กถาเทวกรรมชาดก เป็นต้น ฯ แม้นในสัททนีติท่านก็กล่าวไว้อย่างนั้นเหมือนกัน
 และยังได้กล่าวไว้อีกว่า อีกอย่างหนึ่ง บทว่า โลกิ คังนึ ได้แก่โลก ๓
 ชนิด คือ กิเลสโลก ภวโลก อินทรีย์โลก ฯ บรรดาโลก ๓ อย่างนั้น กามา
 วจรสัตว์ทั้งหลาย ชื่อกิเลสโลก เพราะเป็นผู้ที่ถูกควยกิเลสมีรากะ เป็นต้น ฯ
 รูปาวจรสัตว์ทั้งหลายชื่อว่า ภวโลก เพราะเจริญรอบควยฉานและอภิญญา ฯ
 อรูปาวจรสัตว์ทั้งหลายชื่อว่า อินทรีย์โลก เพราะเป็นผู้มีอินทรีย์อันบริสุทธิ์ โดย
 ความเป็นผู้มากควยอเนตฺตชาสมาธิ ฯ อีกอย่างหนึ่ง ความเศร้าหมอง ชื่อว่ากิเลส
 อธิบายว่า ทุกข์คังนึ ฯ เพราะฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายในอบาย ชื่อว่ากิเลสโลก
 เพราะเป็นผู้ที่ถูกควยทุกข์ ฯ สัตว์เหล่าอื่นนอกจากนั้น ชื่อว่า ภวโลก เพราะ
 ความเป็นภพแห่งสมบัติ บรรดาสัตว์เหล่านั้น สัตว์เหล่าใดที่ประคจควยอินทรีย์
 ที่บ่มควย วิมุตติ ฯ สัตว์เหล่านั้นพึงทราบว่าเป็น อินทรีย์โลก ฯ และโดยอรรถแล้ว
 การประชุมและการสืบทอดชั้นทั้งหลาย ที่เนื่องควยอินทรีย์ ชื่อว่า สัตว์โลก ฯ
 อธิบายว่า " ชื่อว่าสัตว์ เพราะซัดส่ายไปในอารมณ์มีรูป เป็นต้น ฯ ชื่อว่าโลก
 เพราะกุศล อกุศล และวิบากของกุศลอกุศลนั้น อันมีติดเห็นได้ในการประชุมและ
 การสืบทอดชั้นทั้งหลาย อันเนื่องควยอินทรีย์นี้ ฯ การประชุมและการสืบทอดแห่ง
 รูปชั้นทั้งหลาย อันเนื่องควยอินทรีย์ ชื่อว่า โลกาสโลก ฯ อธิบายว่า " สัตว์
 ทั้งหลายที่สะกั้งและมั่นคง อันมีติดเห็นได้ในการประชุมและการสืบทอดรูปชั้น
 ทั้งหลาย ที่เนื่องควยอินทรีย์นี้ และเป็นโอกาสของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น คังนึ ฯ
 จริงอยู่ โลกาสโลกนี้เรียกว่า ภวชนโลกก็มี เพราะเป็นที่รองรับสัตว์เหล่านั้น ฯ

อนึ่ง โลก ๒ อย่างนี้ เป็นสภาพที่ชื่อว่า อุปหยาบบัญญัติ เพราะเป็นสภาพที่ท่าน
 บัญญัติเทียบเคียงธรรมมีรูปเป็นต้น (แต่) ไม่ใช่สภาพแห่งปรมาตฺถ์ ๑ อนึ่งความ
 ที่โลกแม้ทั้ง ๒ นั้น เป็นธรรมที่ท่านบัญญัติเทียบเคียงรูปธรรมและอรุปรธรรม โดย
 ความเป็นธรรมมีปัจจัย จึงพึงยกขึ้นโดยความเป็นธรรมมีความเป็นไปอันประกอบ
 ค้ำยันปัจจัยโดยปริยาย ค้ำยันอำนาจอุปาทาน ๑ บรรดาโลกทั้ง ๒ นั้น ชั้นทั้งหลาย
 ชื่อว่า สังขารโลก โดยอรรถว่า " ถูกปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งจึงสลายและย่อย
 ยับไปดังนี้ "

แม้ในฎีกาวิสุทธิมรรคและพระวินัย ท่านกล่าวอรรถาธิบายโลก ๓
 โดยนัยเป็นต้นว่า " การประชุมชั้นทั้งหลายอันเนื่องด้วยอินทรีย์ ดังนี้ ๑ ส่วนใน
 ฎีกาสหายนคาวรรค ท่านกล่าวไว้แต่เพียงว่า เพราะหมุ่สัตว์และภุคคามเป็นต้น
 อันบุคคลจะคู่ได้ในจักรวาลนี้ ๑ ส่วนสังขารชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าสลายไป
 ดังนี้ ๑ "

เรื่องโลก จบ

(เรื่องโลกธาตุ)

๗๕/๑๕ ชื่อว่า ธาตุโคต ดังนี้ หมายความว่า โดยโลกธาตุ ๑ ก็ในอรรถกถา
 มหาโควินทสูตร ท่านกล่าวอรรถาธิบายไว้ว่า " ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เหี่ยว
 ส่องแสงไฟโรจน์อยู่ทั่วทิศ มีประมาณเท่าใด, โลกมีประมาณเท่านั้นพื้นส่วน, อำ
 นาจของท่านเป็นไปในโลกนี้ ดังนี้ ๑ "

ในพรหมนิมิตตนิคสูตรท่านกล่าวไว้ว่า " โลกธาตุหนึ่งคือจักรวาลพื้น
 หนึ่ง ๑ ในพรหมชาลสูตร ว่า หนึ่งโลกธาตุโคตวันไหว ดังนี้ ๑ พื้นจักรวาลเป็น
 โลกธาตุหนึ่ง ๑ ในมหาปทานสูตรว่า " และหนึ่งโลกธาตุนี้ก็วันไหวแล้ว ดังนี้ ๑
 หนึ่งจักรวาลเป็นโลกธาตุหนึ่ง ๑ ท่านไคกล่าวข้อความนี้ไว้ในมหาปทานสูตรว่า
 " กูก่อนอนันท์ ตถาคคเมื่อจำนงพึงยังมีมหาสหัสสี่ คือไตรสหัสสี่โลกธาตุให้เข้าใจ
 ค้ำยันเสียง ดังนี้ เป็นโลกธาตุหนึ่ง คือไตรสหัสสี่มหาสหัสสี่ ๑ "

ชื่อว่าโลกธาตุมีอยู่ ๓ อย่างคือ จูฑิกา มัชฌิมิกา ไตรสหัสสี่

๓๘/๓ บรรคาโลกธาตุทั้ง ๓ นั้น พันจักรวาลชื่อว่า จูฬิกาโลกธาตุ ๑ จูฬิกา
 คุญกัวยพัน ชื่อว่า มัชฌิมิกาโลกธาตุ ซึ่งมีประมาณด้านจักรวาล ๑ มัชฌิมิกาโลกธาตุ
 นั้น ชื่อว่า ไครสหัสสีโลกธาตุ ซึ่งมีประมาณร้อยโกฏจักรวาล ๑ อนึ่ง ไครสหัสสีนั้น
 เองบางทีเรียกว่า มหาสหัสสีก็มี ๑ กัวยเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ใน
 สีนหาทสุตว่า " อานนท์ กวงจันทรและกวงอาทิตย์โคจรส่องแสงไฟโรจน์อยู่ทั่วทิศ
 มีประมาณเท่าใด, ที่มีประมาณเท่านั้น เป็นโลกพันส่วน ๑ ในโลกพันส่วนนั้น มี
 กวงจันทรพันดวง มีกวงอาทิตย์พันดวง มีพระยาเขาสีเนรุพันเทือก มีชมพูทวีปพัน
 ทวีป มีอมรโคทยานทวีปพันทวีป มีอุคตรกฐทวีปพันทวีป มีบุรพวิเทททวีปพันทวีป มี
 มหาสมุทรพันมหาสมุทร มีท้าวหาราชสี่พันองค์ มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราชพันแห่ง
 มีชั้นकुสิคพันแห่ง มีชั้นนิมมานรคพันแห่ง มีชั้นปรนิมมิตวสวัตคิพันแห่ง มีพรหมโลก
 พันแห่ง, นี้แหละอาชนธ์ สหัสสีจูฬิกาโลกธาตุ ๑ อานนท์ สหัสสีจูฬิกาโลกธาตุมี
 ประมาณเท่าใด, โลกมีประมาณเท่านั้นพันส่วน, อานนท์ นี้แหละเรียกว่า ทวีสหัสสี
 มัชฌิมิกาโลกธาตุ ๑ อานนท์ สหัสสีมัชฌิมิกาโลกธาตุ มีประมาณเท่าใด, โลกธาตุ
 มีประมาณเท่านั้นพันส่วน, นี้แหละอานนท์ เรียกว่า ไครสหัสสีมหาสหัสสีโลกธาตุ ๑
 อานนท์ ทถาคคเมื่อจางง ฟังยังไครสหัสสีมหาสหัสสีโลกธาตุ ให้ได้ยินเสียงตามที่
 จางงดังนี้ ๑

นัยแห่งอรรถกถาสีนหาทสุตนั้นว่า " บรรคาพระพุททวจนะ เหล่านั้น
 กัวยพระพุททวจนะเพียงเท่านั้นว่า " กวงจันทรและกวงอาทิตย์โคจรส่องแสงไฟโรจน์
 อยู่ทั่วทิศในที่มีประมาณเท่าใด ทั้งนี้ เพียงเท่านั้นก็เป็นอันว่า ไคตรงกำหนดแสดง
 จักรวาลส่วนหนึ่ง บัดนี้เมื่อจะทรงแสดงจักรวาลนั้นพึงกระทำให้เป็นพันเท่า จึง
 ตรัสว่า " โลกมีประมาณเท่านั้นพันส่วน ดังนี้ ๑ คำว่า " จูฬิกา แปลว่า ขนาด
 เล็ก ๑ สหัสสีจูฬิกาโลกธาตุ เป็นวิสัยของพระสวากทั้งหลาย ๑ ถามว่า " ก็สหัสสี
 จูฬิกาโลกธาตุนั้น ทรงนำมาทำไม เฉลยว่า " เพื่อจะทรงกำหนดมัชฌิมิกาโลกธาตุ
 ๑ คำว่า " ยาวคา ทั้งนี้ แปลว่า มีประมาณเท่าใด ๑ คำว่า ทาว สหสสุชา
 ทั้งนี้ แปลว่า มีประมาณเท่านั้นโดยพันส่วน ๑

คำว่า " ทวีสหัสสีมัชฌิมิกาโลกธาตุ ทั้งนี้ ความว่า " โลกธาตุนีประ
 มาณด้านจักรวาล ชื่อว่า ทวีสหัสสีมัชฌิมิกาโลกธาตุ เพราะคำนวณจักรวาลพันหนึ่ง

โดยส่วนพื้น ๆ ทวีตหัสสี่มีขณิกาลโลกชาตุนี้ มีใช้วิสัยของพระสาวกทั้งหลาย แต่
เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ๆ เพราะว่าพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย
ทรงอาภรณ์ที่จะกำจัดความมืด แสดงโอกาสแห่งพระสรีระไค้ ให้เทวดาและมนุษย์
ร่ำแข็ง ค่ายพระสุรัสวดีลงในฐานะประมาณเท่านั้น ๆ ค่ายพระพุทธวจนะเพียงเท่านั้น
ก็เป็นอันไค้ทรงแสดงเขตของการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ๆ จริงอยู่ ใน
วันที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายเคลื่อนจากเทวโลก แล้วถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระมารดา
ในอัครภาพสุดท้าย ในวันที่เสด็จออกจากพระครรภ์ ในวันที่เสด็จออกเพื่อคุณอัน
ยิ่งใหญ่ และในวันที่ตรัสรู้ ประกาศพระธรรมจักร ทรงปลงอายุสังขาร และวัน
ปรินิพพาน สถานที่ที่มีประมาณเท่านั้น ย่อมหวั่นไหว ๆ

๔๐/๑๗ คำว่า ทิสหัสสี่มหาหัสสี่ ดังนี้ มีอธิบายว่า " ชื่อว่าไตรสหัสสี่
เพราะ เป็นที่ ๓ จำเคิมแก่พื้นโลกชาตุนั้น ๆ ชื่อว่ามหาสหัสสี่ เพราะคุณค่ายพื้นส่วน
ชื่อว่าใหญ่ เพราะคุณค่ายมีขณิกาลที่คณคัยพื้นโลกชาตุนั้นเข้าเป็นพื้นส่วนแล้วคณคัย
ส่วนอีก ค่ายพระพุทธวจนะเพียงเท่านั้น เป็นอันว่าไค้ทรงแสดงโลกซึ่งมีปริมาณร้อย
โกฏิจักรวาล ๆ พระพุทธเจ้าทรงจำนงอยู่ พึ่งกำจัดความมืด แสดงโอกาสจาก
พระสรีระ ให้เทวดาและมนุษย์ร่ำแข็ง ค่ายพระสุรัสวดีลงในที่มีประมาณเท่านั้น ๆ
แต่พระคณคัยปุตตคิตสสเถระ ไค้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า " ประมาณของไตรสหัสสี่มหา-
หัสสี่โลกชาตุนั้นไม่เป็นอย่างนั้น ๆ นี้แหละเป็นฐานที่เสื่อมหายแห่งวาจาที่ท่องของ
อาจารย์ทั้งหลาย ๆ ก็ที่มีประมาณล้านโกฏิจักรวาล ชื่อว่าไตรสหัสสี่มหาหัสสี่
โลกชาตุนั้น ๆ ค่ายว่า ฐานะประมาณเท่านั้น เป็นอันว่ามัตถคิตไค้แสดงสิ่งซึ่งชื่อว่า
" อาณาเขตของพระพุทธเจ้า " แล้ว ๆ จริงอยู่ อานาจของอาภูวนาภูมิตต
อสิคิลิปรีตต์ ชชคคปรีตต์ โพชนกคปรีตต์ ชนคปรีตต์ โมรปรีตต์ เมตคคปรีตต์
และรัตนปรีตต์ ย่อมแผ่ไปไค้ในที่มีในระหว่างนี้ ๆ

คำว่า ยาวคา วา ปน อากงฺเขยฺย ดังนี้ ความว่า " หรือว่า
พระตถาคตพึงปรารภนาฐานะประมาณเท่าใด ๆ ไค้ทรงแสดงวิสัยเขตคัยค่านนี้ ๆ

ชื่อว่า การกำหนดควีสยปริมาณเขตของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่มี ฯ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสอย่างนั้น พระเถระก็คิดว่า " ก็โลกนี้ไม่เสมอกัน, จักรวาลทั้งหลายไม่มีที่สูด ควงอาทิตย์ขึ้นในที่แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ตรงกลาง(ฟ้า) ในที่แห่งหนึ่ง, ตกในที่แห่งหนึ่ง, เป็นปฐมยามในที่แห่งหนึ่ง, เป็นมีชดิมยามในที่แห่งหนึ่ง, เป็นปัจฉิมยามในที่แห่งหนึ่ง, แม้อัตว์ทั้งหลายก็ชวนชวายุในการทำงาน, ชวนชวายุในการเล่นชวนชวายุใน(การแสวงหา) อาหาร ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ย่อมมีใจวอกแวก และกลายเป็นผู้ประมาทด้วยเหตุอันนั้น ฯ พระตถาคตพึงยังสัตว์เหล่านั้นให้ไคยีนด้วยพระสุรัสวดีอย่างไรหนอ เพื่อตัดความสงสัย จึงทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯ ลำดับนั้น พระศาสดาเมื่อจะทรงพยากรณ์แก่ท่าน จึงตรัสว่า " กูก่อนอานนท์ ตถาคตในโลกนี้ พึ่งแม่โสภาสคฺคฺมไตรสหัสสี่ คือมหาสหัสสี่โลกชาตุ ฯ ในกาลโลก สัตว์เหล่านั้นพึ่งจำหมายแสงสว่างนั้นไค ฯ ในกาลนั้นตถาคตพึงกระทำประกาศให้พวกเขาไคยีนเสียง ฯ อานนท์ ตถาคตให้ไตรสหัสสี่ คือมหาสหัสสี่โลกชาตุ หรือโลกชาตุที่จำนงให้รู้แจ้งไคด้วยเสียง ด้วยอาการอย่างนี้แล ดังนี้ "

๘๑/๑๕ บรรดาคำเหล่านั้น กล่าวว่า โสภาเสน ดังนี้ ความว่า " พึ่งแม่ไป ด้วยรัศมีจากพระสรีระ ฯ ถามว่า " ก็เมื่อจะทรงแม่ไป พึ่งทรงกระทำอย่างไรเล่า ฯ เฉลยว่า " ในที่ไคปรากฏควงอาทิตย์ ในที่นั้น พึ่งให้ควงอาทิตย์นั้นตกด้วยอาณาพของพระองค์ ฯ ส่วนในที่ไคไม่ปรากฏควงอาทิตย์ ในที่นั้นก็พึ่งให้ควงอาทิตย์ขึ้น และตั้งอยู่ท่ามกลาง (ฟ้า) ฯ ต่อจากนั้น ในที่ซึ่งไม่ปรากฏควงอาทิตย์ พวกมนุษย์ก็จะพากันเกิดความวิตกว่า ควงอาทิตย์ไคปรากฏไม่นานเลย ตกไปเคียวนี้เอง, ควงอาทิตย์ตกนาคคฺลใจหรืออย่างไร? หรือว่าถูกภูต ยักษ์ เทวดา อย่างไคอย่างหนึ่งคฺลใจ ดังนี้ ฯ ส่วนในที่ซึ่งควงอาทิตย์ปรากฏ พวกมนุษย์ก็จะพากันวิตกว่า " ควงอาทิตย์ไคตกไปสักครู่นี้เอง ควงอาทิตย์เพ็งขึ้นมาเคียวนี้เอง ควงอาทิตย์นี้ตกนาคคฺลใจหรืออย่างไร หรือว่าถูกภูต ยักษ์ เทวดา อย่างไคอย่างหนึ่ง คฺลใจ ดังนี้ ฯ ต่อจากนั้น เมื่อมนุษย์เหล่านั้นคร่ำครวญถึงแสงสว่างและความมืด แสงหาอยู่ว่า " เรื่องนี้เกิดขึ้นเพราะมีอะไรเป็นปัจจัยกันหนอ ? ดังนี้ พระศาสดาจะพึงเขาสมาบัตินิลกลินเป็นอารมณ์ "

แล้วทรงแผ่ความเมตตาอันหนาทึบไป ๆ ถ้ามว่าเพราะเหตุไร ? เฉลยว่า " เพื่อให้เกิดความสะกุกแกสัคว์ทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งชวนชวายเป็นการงานเป็นต้น ๆ ครั้นทรงทราบความที่สัคว์เหล่านั้น ถึงความสะกุกแล้ว ก็จะมีพระเจ้าสมมติโศทาคกลินเป็นอารมณ์ ทรงเปล่งพุทธรัศมีสีขาวอันหนา ทำให้โลกทั้งสิ้นมีแสงสว่างเป็นอันเดียวกันโดยปริยายด้วยนั่นเอง เหมือนดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ขึ้นเป็นพื้น ๆ ดวงฉนั้น ๆ ก็พระพุทธองค์ทรงเปล่งพระพุทธรัศมีนั้น โดยส่วนของพระกายประมาณเท่าเมล็ดงา ๆ ก็เทวดาผู้วิเศษของคโค ฟิงท่าแผ่นดินจักรวาลให้เป็นกระปะประทึบ ทำน้ำในมหาสมุทรให้เป็นน้ำมัน ทำภูเขาสีเนรุให้เป็นใส ฟิงจุดไฟวางไว้บนยอดเขาสีเนรุอื่น ๆ เทวดาผู้วิเศษของคโคนั้นฟิงท่าแสงสว่างในจักรวาลหนึ่งเท่านั้น, ~~ไม่ยอมจตุ~~ ให้ที่มีประมาณคืบหนึ่ง เบื้องหน้าแต่จักรวาลนั้นให้สว่างได้ ๆ ส่วนพระตถาคตเจ้าทรงเปล่งโอกาส โดยส่วนของพระสรระประมาณเท่าเมล็ดงา, ทำให้ไตรสหัสสี่ค้อมหาสหัสสี่โลกธาตุมีแสงสว่างเป็นอย่างเดียวกันได้, หรือให้ยิ่งกว่านั้นก็ได้ ๆ พระคุณของพระพุทธเจ้าใหญ่หลวงอย่างนี้

๘๖/๑๘ คำว่า คิ อาโลกิ สญญาณเยย คังนี้ อธิบายว่าสัคว์เหล่านั้นเห็นแสงสว่างนั้นแล้ว พากันคิดว่า " บรมผู้ใดให้ดวงอาทิตย์ตกและขึ้นได้ ทั้งยังปล่อยความเมตตาอันหนาทึบได้ด้วย, บัดนี้บรมผู้ผู้นั้นยื่นท่าแสงสว่างอยู่ โอ บรมผู้ผู้นำอัสจรรย คังนี้ แล้วยืนประคองอัญชลินอบนอมอยู่

คำว่า สทุทมนุสสุสาเวยุย คังนี้ คือให้พวกเขาได้ยินเสียงธรรมกถา ๆ ก็เทวดาผู้วิเศษของคโค ฟิงกระทำภูเขจักรวาลหนึ่งให้เป็นตัวกลอง ท่าแผ่นดินใหญ่ให้เป็นหนึ่งหุ้มกลอง ทำภูเขาสีเนรุให้เป็นไม้สำหรับตี ฟิงตั้งไว้บนภูเขาสีเนรุเทือกอื่นแล้วคิ ๆ เทวดาผู้วิเศษของคโคนั้นฟิงให้ได้ยินเสียงกลองนั้น ไคในจักรวาลหนึ่งเท่านั้น ไม่อาจที่จะให้ได้ยินเสียงกลองลวงเลยไป เบื้องหน้าแต่จักรวาลนั้นไคสักคืบเดียว ๆ ส่วนพระตถาคตเจ้าประทับนั่งบนบัลลังก์หรือบนคั้ง ทรงให้ไตรสหัสสี่ค้อมหาสหัสสี่โลกธาตุ หรือยิ่งกว่านั้นขึ้นไปให้ได้ยินพระสุรเสียงได้ ๆ พระตถาคตเจ้าทั้งหลายมีอานุภาพใหญ่หลวงอย่างนี้ ๆ

ก็ในที่นี้ พระอรธรรถกถาจารย์ท่านกล่าวเขคโค ให้ชื่อว่าชาคิเชต

โลกนี้มีคติปรกติว่า - ข้างล่างอากาศไม่มีที่สุด , ที่สุดของอากาศไม่มีคนพึงโยนภูเขาซึ่งขนาดเท่าภูเขาหลวงลงสู่อากาศเบื้องล่าง , อันใคร ๆ ย่อมไม่รู้ว่าที่สุด, เมืองบนพรหมโลกมีอากาศว่างโดยรอบ และเทวดาผู้วิเศษพึงโยนภูเขาขึ้นไปก็เหมือนกัน, ที่สุดของอากาศนั้นใครรู้ไม่ได้ ดังนี้

๔๘/๑๒ ส่วนความไม่มีที่สุดของจักรวาลทั้งหลายบัพทิตพึงเห็นด้วยอุปมากับเมล็ดผักกาดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ในการกำหนดวิสัยเขตในอรรถกถาสีหนาสสูตรว่า " ก็ความไม่มีแห่งวิสัยเขตนั้น, บัพทิตทั้งหลายพื้งนำอุปมาข้อนี้นี้มา (เปรียบเทียบ) ถ้าว้าใคร ๆ พื้งบรรจุมเมล็ดผักกาดให้เต็มในแสนโกฏิจักรวาลจนถึงพรหมโลก พื้งใส่เมล็ดผักกาดเมล็ดหนึ่ง ๆ เข้าไปในจักรวาลหนึ่งในทิศตะวันออก, เมล็ดผักกาดนั้นแม้ทั้งหมดพื้งหมดไปจนเกลี้ยง, ส่วนจักรวาลทั้งหลายในทิศตะวันออกก็หาได้หมดไปไม่ ๆ แม้นในทิศใดเป็นคนก็มีนัยนี้เหมือนกัน ๆ เขตชื่อว่ามิใช่วิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่มีในเขตเหล่านั้น ๆ

อัญญาสาธิตี ว่า " ไม่มีกำหนดจักรวาลว่า ค้วยร้อยหรือค้วยพันแม้ถ้าว้าหากว่าจะมีพรหม ๔ องค์ เกิดในอนนิษฐภพระกอบค้วยความเร็วที่สามารถผ่านจักรวาลพันหนึ่ง ใดโดยเวลาที่เท่ากับเวลาผ่านแถวต้นตาลค้วยลูกศรอันเบา ที่นายแม่นธนูพื้งยิงไปค้วยความเร็วนั้น ค้วยคิดว่า " พวกเราจักคู้ที่สุดรอบของจักรวาล ดังนี้ ยังไม่ทัน จะได้เห็นที่สุดรอบของจักรวาลเลย ก็นิพพานกันเสียก่อน ๆ จักรวาลทั้งหลายชื่อว่าไม่มีที่สุดค้วยอาการอย่างนี้

๔๘/๑๓ ในนัยแห่งอรรถกถาเทวดาสังยุต และอรรถกถาจตุคนิชาตอังกุตตรนิกายว่า " คึงได้สลับมา ในอดีตกาลได้มีฤาษีชื่อว่า โรหิตัสสะ เป็นผู้มีฤทธิ์เหาะไปได้ทางอากาศ ฤาษีองค์นั้นได้มีความเร็วขนาดนั้น ๆ อาจารย์ชุนผู้ถือที่พหุ พื้งยิงผ่านแถวต้นตาลค้วยลูกศรอันเบาโดยประมาณเวลาเท่าใด, โรหิตัสสะฤาษีก็ได้ผ่านจักรวาลพันหนึ่ง โดยเวลาประมาณเท่านั้น, อนึ่ง สมุทระวันออก สมุทระวันตกห่างไกลกันฉั้นใด, ย่างเท้าของท่านก็ไกลกันฉั้นนั้นเหมือนกัน ๆ ทราบว่าท่านยืนที่ขอบจักรวาลข้างตะวันออก เขยิบเท้าเขยิบขอบปากจักรวาลข้างตะวันตก เขยิบอย่างเท้าที่สองเขยิบขอบปากจักรวาลอื่น ๆ ครั้งนั้นเป็นกาลที่มนุษย์มีอายุยืน ๆ แต่

แต่ท่านเล่นไปด้วยความเร็วทันพร้อมกับคิดว่า " เราจักถึงที่สุดโลก ด้วยการไปในอายุที่ยังเหลืออยู่ร้อยปี คั้งนี้" เมื่อกระทำกตกิจเป็นต้น ก็กระทำอย่างปราศจากความชังช่า ทราบว่า เวลาภิกษุอาจาร ฐานีรูปนี้เคี้ยวไม้สีฟันจากเถานาคลคา บ้วนปากที่สระอินคาค เมื่อถึงเวลาก็เที่ยวบิณฑบาตในอุตุครกุรุทวีป นิ่งที่ขอบปากจักรวาลกระทำกตกิจ พักผ่อนที่นั่นครู่หนึ่งแล้วก็เล่นต่อไปอีกฯ ท่านไปด้วยอาการอย่างนี้ตลอดร้อยปี ก็ไม่ถึงที่สุดแห่งโลกกระทำกาลกิริยาเสียก่อนในระหว่างทาง แล้วมาบังเกิดเป็นเทพบุตรชื่อว่า โรหิตัสสะ ในจักรวาลนี้เองฯ โรหิตัสสะเทพบุตรนั้นได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วกรณบทูลเรื่องนั้นทั้งหมดฯ

๘๖/๘ อัญญาสาลินีว่า " ก็สัตว์ทั้งหลายที่ดำรงชีพอยู่ในน้ำ ในจักรวาลประมาณเท่านี้ ย่อมไม่มีประมาณฯ หมู่สัตว์ชื่อว่าไม่มีประมาณด้วยอาการอย่างนี้ฯ ด้วยเหตุนี้พระพุทธญาณก็ชื่อว่าไม่มีที่สุดเหมือนกันฯ

สัตว์ที่ดำรงชีพอยู่ในน้ำมีมากกว่าที่ดำรงอยู่บนบกฯ ด้วยเหตุนี้ในสังขสัจยุक्तท่านกล่าวไว้ว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า " ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญข้อนี้เป็นไฉน? ฝ่ายไหนหนอจะมากกว่ากัน? ฝ่ายอันน้อยที่เรายกไว้บนปลายเล็บนี้, หรือว่าคินอันใหญ่นี้ (มากกว่า) ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า " อันนี้แหละพระเจ้าข้า คือคินอันใหญ่มากกว่า, ส่วนฝ่ายอันน้อยที่พระผู้มีพระภาคเจ้ายกขึ้นไว้บนปลายพระขนานี้มีประมาณน้อย จัดเป็นหน่วยที่นับไม่ได้เลย, ไม่เข้าถึงส่วนของเสี้ยว ไม่เข้าถึงส่วนใกล้เคียง เมื่อเทียบกับคินใหญ่ฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า " ก็เหมือนกันนั้นแหละภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดบนบกมีประมาณน้อย โดยที่แท้สัตว์ที่เกิดในน้ำนั้นแหละมีมากกว่า คั้งนี้

๘๖/๑๕ อนึ่ง ในเอกนิบาตอังคตตรนิกาย ก็ตรัสไว้เช่นนั้นเหมือนกันว่า " ภิกษุทั้งหลาย ในชมพูทวีปนี้ ส่วนอันน้ำร้อนรมย์ ป่าอันน้ำร้อนรมย์ ภูมิประเทศอันน้ำร้อนรมย์ สระโบกขรณี อันน้ำร้อนรมย์ มีประมาณน้อยโดยแท้ แต่อันนี้ชุกมากกว่าแน่ คือที่คอน ที่ลุ่ม ที่เป็นพรุ ที่มีตอ ที่มีหนาม ที่เป็นเขา ที่เป็นโขด แม่น้ำโค ฉะนั้นนั่นแลภิกษุทั้งหลายสัตว์ที่เกิดบนบกมีประมาณน้อยนัก, แต่สัตว์ที่เกิดในน้ำมากกว่าโดยแท้แลฯ

๔๗/๑๕ อรรถกถาเอกนิบาตสังคคตฺตนิทายว่า " ไคยิโนว่า หังคคตฺตํนํถึง
 สุวรรณภูมิ เป็นระยะทางประมาณ ๗๐๐ โยชน์ฯ เรือซึ่งแล่นไปไคคยลมนหนึ่งจะถึง
 โดย ๗ วัน ๗ คืนฯ ต่อมาสมัยหนึ่งเรือซึ่งหลายซึ่งแล่นไปอย่างนั้นไปคยหลังปลา
 นั้นทียารัฐตลอด ๗ วันฯ พึงทราบความที่สัตว์ซึ่งเกิดในน้ำมีมากอย่างนี้ฯ อีกอย่าง
 หนึ่ง พึงทราบอรรถาธิบายนี้โดยความที่ที่เป็นบกมีน้อย โดยความที่ที่เป็นน้ำมีมากฯ
 เหมือนอย่างว่าในสระใหญ่แห่งหนึ่ง พึงมีกออบลอยู่เพียงกอเดียวเท่านั้นฯ กออบล
 นั้นก็มีเพียง ๔ ใบฯ และกลางกอก็มีคอกอบลคอกอยู่คอกหนึ่ง ฉันโคฯ อูปไมยก็ฉันนั้น
 แล ทวีปทั้ง ๔ เหมือนใบไม้ ๔ ใบ ภูเขาสิเนรุเหมือนคอกอบลคอกอยู่กลางฯ
 โอกาสที่น้ำคองอยู่เหมือนน้ำที่เหลือน้ำ ความที่มีน้ำเป็นส่วนใหญ่ ย่อมเป็นสภาพที่ปรากฏ
 แก่บรรดาผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย, จึงอยู่ เมื่อผู้มีฤทธิ์นั้นเหาะไปภูเขาทวีปทั้ง ๔ ซึ่ง
 ปรากฏขึ้นเหมือนกับใบไม้ ๔ ใบ, ภูเขาสิเนรุปรากฏขึ้นเหมือนคอกอบลคอกอยู่กลาง
 โอกาสที่น้ำคองอยู่เหมือนกับน้ำที่เหลือน้ำ สัตว์น้ำเหล่านั้นพึงทราบว่ามากกว่า เพราะ
 เกิดในน้ำใหญ่อย่างนั้น

๔๗/๑๖ ก็บรรดาสัตว์ที่เกิดในน้ำ สัตว์ที่เกิดในน้ำแห่งอื่นทั้งหลายขอยกไว้ก่อนฯ
 สัตว์ที่เกิดในมหาสมุทรเท่านั้นก็มากกว่าแล้วฯ คยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
 ตรัสไว้ในสัจจสังยุตว่า ภิกษุทั้งหลาย บุรุษพึงคยหญา (คค) ไม กิ่งไม้และใบไม้
 ในชมพูทวีปนี้มารวมไว้ในที่เดียวกันฯ เมื่อรวมไว้ในที่เดียวกันแล้ว พึงทำเป็นหลาว,
 ครั้นทำหลาวเสร็จแล้ว, พึงร้อยสัตว์ขนาดใหญ่บรรดาที่มีในมหาสมุทร ไว้ในหลาว
 ใหญ่ทั้งหลายฯ พึงร้อยสัตว์ขนาดกลางบรรดาที่มีในมหาสมุทร ไว้ในหลาวขนาดกลาง
 ทั้งหลายฯ พึงร้อยสัตว์ขนาดเล็ก ๆ บรรดาที่มีในมหาสมุทร ไว้ในหลาวเหล่านั้นฯ
 ภิกษุทั้งหลายสัตว์ตัวใหญ่ ๆ ในมหาสมุทรยังไม่ทันจะหมกไปฯ หญา ไม กิ่งไม้ และ
 ใบไม้ในชมพูทวีปนี้ พึงถึงความสิ้นไปโดยแท้ฯ ภิกษุทั้งหลายสัตว์ตัวเล็ก ๆ ใน
 มหาสมุทรเป็นสัตว์ที่ร้อยไว้คยหลาวไม่ใช่เป็นสิ่งที่ทำได้โดยง่ายนักฯ ข้อนี้เป็นเหตุ
 แห่งอะไรเล่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะปลาตัวเล็ก ๆ ยังมีจำนวนมากกว่านี้นัก แม้ฉันโค,
 กูกอนภิกษุทั้งหลายบรรดาสัตว์ที่ยังไม่พ้นไปจากอบายก็มีจำนวนมากกว่าฉันนั้นนั้นแลฯ

๘๘/๑๐ จริงอยู่สัตว์ที่ไปสู่อบายมีมากกว่ามนุษย์ฯ ค่ายเหตุนี้ ในสัจจสังยุตท่าน จึงกล่าวไว้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายสำคัญข้อ นี้เป็นอย่างไร อันไหนหนอจะมากกว่ากัน ผู้อันน้อยที่เรายกไว้บนปลายเล็บนี้ หรือ คนใหญ่ น้ำตา เหมือนกันนั้นแหละภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดภายหลังในหมู่มนุษย์มีประมาณ น้อยฯ สัตว์ที่เกิดภายหลังในภพอื่นนอกจากพวกมนุษย์นั้นแหละมีมากกว่าโดยแท้ ดังนี้

อนึ่ง ในเอกนิบาตอังคตกรนิกาย พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้เหมือนกัน ว่า ภิกษุทั้งหลาย ในชมพูทวีปนี้ส่วนอันน้ำร้อนรมย์าลาแม้มีประมาณน้อย แต่อันนี้ชืมี มากกว่า คือที่คองที่จุ่ม ที่มีตอ ที่มีหนาม ที่เป็นภูเขา ที่เป็นโขด แม่น้ำโค ฉะนั้น นั้นแหละภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดในหมู่มนุษย์มีประมาณน้อยฯ แต่สัตว์ที่เกิดภายหลัง ในภพอื่นนอกจากมนุษย์นั้นแหละมีมากกว่า ดังนี้ฯ แม้บรรดาสัตว์ที่ไปสู่อบาย สัตว์ - เคราะห์จาดานมีมากกว่า เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ในขันธวารวรรค ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราพิจารณาไม่เห็นแม้หมู่อื่นสักหมู่เดียว ซึ่งจะวิจิตรเหมือนหมู่ สัตว์เคราะห์จาดานเลย ดังนี้ฯ

๘๘/๓ ก็อีกอย่างหนึ่ง ความที่สัตว์ทั้งหลายไม่มีที่สุด พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ ในอรพถกตาสถุญญาสูตรอย่างนี้ว่า ชื่อว่าการอยู่ในหมู่นี้ เป็นอาการที่สัตว์ทั้งหลาย ได้ประพฤติมาแล้ว และได้ประพฤติก็นมาในวิภวณิกแล้ว เช่นกับน้ำที่หลังไหลลงสู่ แม่น้ำ แม่น้ำในรก กำเนิดสัตว์เคราะห์จาดาน วิสัยเปรต และอสุรกายก็ดี ในหมู่มนุษย์โลก เทวโลก และพรหมโลกก็ดี ได้ประพฤติอยู่กันเป็นหมู่ทั้งนั้นฯ จริงอยู่ นรกซึ่งมีประ- มาณหมื่นโยชน์ ก็แออัดไปด้วยสัตว์ทั้งหลาย รวากับทะเลนรกที่เต็มไปด้วยพริกป่นฯ ไม่มีการประมาณและการกำหนดสัตว์ทั้งหลาย ในที่มีกรรมกรรมและเครื่องจองจำ ๕ อย่าง ในที่ทั้งหลายมีที่ที่ตากด้วยมีดเป็นต้นก็เหมือนกันฯ สัตว์นรกหมกไหม้อยู่เป็น หมู่ด้วยประการฉะนี้ฯ ในกำเนิดสัตว์เคราะห์จาดาน ตัวปลวกในจอมปลวกหนึ่งก็ไม่มีประ- มาณและการกำหนด มดแดงเป็นต้นแม้ในรังแต่ละรังก็เหมือนกันฯ แม่น้ำกำเนิดสัตว์ เเคราะห์จาดานก็ได้มีการอยู่เป็นหมู่อย่างนี้ฯ อนึ่ง เมืองของเปรตทั้งหลายมีประมาณคาวต หนึ่งบ้าง กิ่งโยชน์บ้าง ก็เป็นสถานที่ที่แออัดไปด้วยเปรตทั้งหลายฯ แม่น้ำวิสัยเปรต ก็มีการอยู่เป็นหมู่อย่างนี้ฯ ภพอสุรซึ่งมีประมาณหมื่นโยชน์ ก็เป็นเหมือนกับช่องหูที่เต็ม



ไปช่วยเต็มที่ปักไว้ในหู แม้นในอสุภาก็ได้มีการอยู่เป็นหมู่ช่วยประการฉะนี้ ในมนุษย์โลก ในกรุงสวาคีมีสกุลอยู่ ๕,๗๐๐,๐๐๐ สกุล มีมนุษย์ ๑๔๐,๐๐๐,๐๐๐ คน อยู่กัน ในกรุงราชคฤห์ทั้งภายในและภายนอกๆ แม้นในที่อื่นๆก็อย่างนั้นๆ แม้นในมนุษย์โลกก็ได้มีการอยู่เป็นหมู่กันอย่างนี้ แม้นในเทวโลกและพรหมโลก ตั้งแต่ชั้นสมุมมเทวคา ก็ได้มีการอยู่เป็นหมู่เหมือนกันจริงๆ เทวบุตรแต่ละองค์มีนางพื่อน ๔ โภกีกมี ๕ โภกีกมี ๖ พระพรหมจำนวนหมื่นก็อยู่ร่วมกันในที่แห่งหนึ่งๆ แม้นแต่สัตว์ก็ยังไม่มีที่สุดอย่างนี้

ส่วนพระพุทธรูปก็พึงทราบว่ามีที่สุด ทั้งนี้ เพราะทรงทราบสิ่งไม่มีที่สุด ๓ อย่างๆ สิ่งไม่มีที่สุดนั้น คือ อากาศ จักรวาล หมู่สัตว์ และพุทธรูป ที่ท่านกล่าวไว้ตามนัยอรรถกถาสุญญาตาสูต ค่ายประการฉะนี้แล้ว สิ่งไม่มีที่สุดเหล่านี้ยังไม่หมดสิ้นทีเดียว พระพุทธรูปก็ กัปก็ สงสารก็ ทุกข์ก็ จัดเป็นสิ่งที่ไม่มีที่สุดโดยแท้

๔๐/๕- ทั้งได้สดับมา ครั้งหนึ่งท่านพระสารีบุตรระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้ามีศีลเป็นต้น ไม่เห็นที่สุดไม่เห็นประมาณพระคุณของพระพุทธเจ้าเลยจริงๆ พระพุทธรูปเป็นพระคุณใหญ่ที่ใครๆผู้ตั้งอยู่ในประเทศญาณ ไม่อาจจะเห็นได้โดยสิ้นเชิง ค่ายเหตุ นั้น ในอรรถกถาสัมปสาทนียสูตรท่านกล่าวไว้ว่า ก็บุคคลใดที่มีปัญญามากปัญญาเฉียบแหลม บุคคลนั้นๆย่อมเชื่อพระพุทธคุณโดยความเป็นพระคุณใหญ่ๆ ส่วนโลกิยมหาชนจะโง่จะจาม ตั้งอยู่ในธรรมอันเป็นอุปนิสัยของตนๆ ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า โดยกล่าวว่า นโม พุทธามัง คังนี้ พระโสคัมบังค์เดียว เชื่อพระพุทธคุณโดยความเป็นพระคุณใหญ่ได้มากกว่าโลกิยมหาชนทั้งหลาย พระสกทาคามีองค์เดียว เชื่อพระพุทธคุณโดยความเป็นพระคุณใหญ่ ได้มากกว่าพระโสคัมบังค์ ร้อยองค์พันองค์ทีเดียว พระอนาคามีองค์เดียว เชื่อพระพุทธคุณโดยความเป็นพระคุณใหญ่ได้มากกว่าพระสกทาคามีตั้งร้อยตั้งพันองค์ๆ พระอรหันต์องค์เดียว เชื่อพระพุทธคุณโดยความเป็นพระคุณใหญ่ได้มากกว่าพระอนาคามีตั้งร้อยตั้งพันองค์ๆ พระอสีติมหาสาวกเชื่อพระพุทธคุณโดยความเป็นพระคุณใหญ่ ได้มากกว่าพระอรหันต์ที่เหลือๆ พระมหาเถระ ๔ องค์เชื่อพระพุทธคุณโดยความเป็นพระคุณใหญ่ได้มากกว่าพระอสีติมหาเถระ พระอัครสาวกทั้ง ๒ เชื่อพระพุทธคุณโดยความเป็นพระคุณใหญ่ ได้มากกว่าพระมหาเถระ

๔ องค์ฯ บรรดาพระอัครสาวกแม่ทั้ง ๒ เหล่านี้ พระสารีบุตร เชื่อพระพุทธคุณโดย
ความเป็นพระคุณใหญ่ไ้มากกว่าพระโมคคัลลานะฯ พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์เดียวเชื่อ
พระพุทธคุณโดยความเป็นพระคุณใหญ่ไ้มากกว่าพระสารีบุตรเถระฯ ก็หากว่า พระ
ปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย นิ่งจรคมุมผ้าสังฆาฏิเต็มห้องจักรวาลระลึกถึงพระพุทธคุณแล้ว
ไซ้รา พระสัพพัญญูพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียวเท่านั้นเชื่อพระพุทธคุณโดยความเป็น
พระคุณใหญ่ไ้มากกว่าพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้นแม่ทั้งหมดฯ

๕๑/๓ เหมือนอย่างว่า มหาชนนั้นเชื่อกเพื่อจะทราบว่ มหาสมุทรลึกหรือตื้น
ครั้งนี้ บางคนพัน ๑๐ วา บางคนพัน ๒๐ วา บางคนพัน ๓๐ วา บางคนพัน ๔๐
วา บางคนพัน ๕๐ วา บางคนพัน ๑๐๐ วา บางคนพัน ๑,๐๐๐ วา บางคนพัน
๕๔,๐๐๐ วาฯ พวกเขาลงเรือหรือขึ้นภูเขาเป็นคันซึ่ง โผล่ขึ้นท่ามกลางสมุทรแล้วหย่อน
เชือกของตงๆลงไป บรรดาคนเหล่านั้น คนที่มีเชือกประมาณหนึ่งวา ก็จจะทราบ
น้ำในทีประมาณเพียงวาเดียวเท่านั้นฯลฯ คนที่มีเชือก ๕๔,๐๐๐ วา ก็จจะทราบน้ำใน
ทีมีประมาณ๕๔,๐๐๐ วาเท่านั้นฯ จากนั้นลงไปหาทราบได้ไม่ว่า น้ำมีประมาณเท่า
นั้น ครั้งนี้ น้ำในมหาสมุทรจะมีเพียงเท่านั้นก็หาไม่ได้เลยฯ โดยที่แท้แล้วน้ำหาประ
มาณที่สุดมิได้ฯ จริงอยู่ มหาสมุทรลึก ๕๔,๐๐๐ โยชน์ เป็นอุบมาฉนโค อุบไมย
ก็พึงทราบณนั้นนั่นแล้วฯ พระพุทธญาณที่โลกิยมหาชนเห็นก็เปรียบด้วยน้ำที่รู้ได้ด้วย
เชือกตั้งแต่ประมาณวาหนึ่งถึงาลาฯ พระพุทธคุณที่พระโสคาบิณฑานเห็น เปรียบคังน้ำ
ที่รู้ได้ในที ๑๐ วาค้วยเชือก ๑๐ วาฯ พระพุทธคุณที่พระสทาคามีท่านเห็น เปรียบ
คังน้ำที่รู้ได้ในที ๒๐ วาฯ พระพุทธคุณที่พระอนาคามีท่านเห็น เปรียบคังน้ำที่รู้ได้ในที
๓๐ วาฯ พระพุทธคุณที่พระอรหันต์ท่านเห็น เปรียบคังน้ำที่รู้ได้ในที ๔๐ วา ค้วย
เชือก ๔๐ วาฯ พระพุทธคุณที่พระอสีคิมหาเถระท่านเห็น เปรียบคังน้ำที่รู้ได้ในที
๕๐ วา ค้วยเชือก ๕๐ วาฯ พระพุทธคุณที่พระมหาเถระ ๔ องค์ท่านเห็น เปรียบ
คังน้ำที่รู้ได้ในที ๑๐๐ วาฯ พระพุทธคุณที่พระโมคคัลลานะท่านเห็น เปรียบคังน้ำที่รู้
ได้ในที ๑,๐๐๐ วา ค้วยเชือก ๑,๐๐๐ วาฯ พระพุทธคุณที่ท่านพระธรรมเสนาบคิ
ท่านเห็น เปรียบคังน้ำที่รู้ได้ในที ๕๔,๐๐๐วา ค้วยเชือก ๕๔,๐๐๐ วาฯ ในการเห็น
พระพุทธคุณนั้น ท่านพระสารีบุตรคังอยู่ในสาวกบารมีญาณ ระลึกถึงพระคุณทั้งหลายของ
พระทศพลโคณินัยแห่งธรรม โดยอ่านาจความรู้ โดยอนุมาน โดยถือนัย ย่อมเชื่อ

ได้ว่า พระพุทธคุณทั้งหลายไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ เปรียบคั่งบุรุษนั้นถือเอาได้ว่า
 ชื่อน้ำในมหาสมุทรจะมีเพียงเท่านี้ก็หาไม่ได้ ฉะนั้น โดยที่แท้แล้ว เป็นน้ำที่ไม่มีที่สิ้น
 สุด ไม่มีประมาณนั้นแล ก็พระพุทธรูปที่จะพึงถือเอาโดยอำนวยคามธรรมนั้นและ
 มากกว่าพระพุทธคุณที่พระเถระท่านเห็นฯ คงจะเปรียบเทียบดังนี้

บุรุษคนหนึ่งพึงเอามวงเข็มตักเอาน้ำจากมหานทีชื่อว่าจันทรภาคานไหล
 บ่าไปถึง ๑๘ โยชน์ คือข้างนี้ ๘ โยชน์ข้างนี้(อีก) ๘ โยชน์ น้ำที่ยังมิได้ตักนั้น
 แลจะมากกว่าน้ำที่ตักด้วยบ่าเข็ม ฉนโค หรือเหมือนบุรุษไขน้วยหีบฝุ่นจากมหา -
 ปฐพี ฝุ่นที่เหลือนั้นแลจะมากกว่าฝุ่นที่ไขน้วยหีบ ฉนโค หรือเหมือนกับบุรุษที่ชี้
 นิ้วตรงไปที่มหาสมุทร น้ำที่เหลือนั้นแลจะมากกว่าน้ำตรงที่ชี้ นิ้ว ฉนโค อนึ่ง เหมือน
 กับบุรุษชี้นิ้วตรงไปในอากาศ อากาศที่เหลือนั้นแลจะมากกว่าอากาศที่ถูกชี้ ฉนโค
 พระพุทธรูปที่พระเถระท่านยังไม่เห็นนั้นแลพึงทราบว่า " มากกว่า " พระพุทธรูปที่
 พระเถระท่านเห็นแล้ว ฉนนั้นฯ

๒๖/๑๕ สมจริงคั่งคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า แม้พระพุทธเจ้าพึงกล่าวคุณของพระพุทธ
 เจ้า หากจะไม่กล่าวเรื่องอื่นเลยตั้งกับที่เกี่ยว ก็พึงสิ้นไปเสียคั่งนานในระหว่าง
 (การกล่าว) พระคุณของพระศาสดาก็หาสิ้นไปไม่ฯ

นัยแห่งอรรถกถามหาสังจกสูตรว่า ได้ทราบมาว่า พระเถระรูปหนึ่ง
 นามว่า ภาพพุทธรักชิต* ทรงพระโคตรปิฎก เป็นพระชีณาสพ ผู้บรรลุปฏิสัมภิตาญาณ
 เป็นผู้มึนบุญ เป็นผู้ที่พระราชาทรงบูชา มีพระภิกษุหมู่ใหญ่เป็นบริวาร ประจำอยู่ที่
 เจคีย์บรรพตวิหารฯ และในกาลนั้น พระเจ้าคิสสมหาราช^๒ กระทำอุโบสถกรรม
 ประทับอยู่ในถ้ำหลวงที่เจคีย์บรรพตฯ พระองค์ได้ประธานการนัดหมายไว้กับพระ
 ภิกษุผู้อุปฐากของพระเถระว่า เมื่อใดที่พระผู้เป็นเจ้าจะแก้ปัญหา หรือจะแสดง
 ธรรมเอง เมื่อนั้นก็ขอให้พระผู้เป็นเจ้าไปรคให้การนัดหมายแก่โยมค้ายา^๑ ในวัน
 ธรรมสวนะวันหนึ่ง ฝ่ายพระเถระซึ่งมีหมู่พระภิกษุเป็นบริวารขึ้นสู่เนินพระเจคีย์ชื่อว่า
 กัณฑกะ เมื่อไหว้พระเจคีย์แล้วจึงประทับยืนอยู่ใต้ต้นไม้กาฬพุมพรา ลำดับนั้น

* ฎภาคผนวกของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หน้า ๒๒๒

^๒ ฎภาคผนวกของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หน้า ๒๒๒

พระเถระผู้ถือบิณฑบาตเป็นวัตรรูปหนึ่งได้เรียนถามภิกษุในกาลามสูตรกับท่านว่า พระเถระถามว่า วันนี้เป็นวันธรรมสวนะมิใช่หรือท่านผู้มีอายุ พระภิกษุนั้นเรียนตอบว่า ท่านผู้เจริญ เป็นวันธรรมสวนะ ชอรับว่า พระเถระก็บอกว่า ถ้าอย่างนั้นจงนำตั้งมาให้เถิด พวกเราจะนั่งฟังธรรมที่นี้แหละ ลำคับนั้น พระภิกษุจึงช่วยกันจัดปูอาสนะถวายท่านได้ คัดไม้ พระเถระกล่าวบูรพกถาแล้วจึงเริ่มกาลามสูตรฯ ฝ่ายพระภิกษุหนุ่มผู้เป็นอุปัชฌาย์ของท่านก็ได้ถวายการนัคหมายแก่พระราชินี พระราชินีเสด็จมาถึงในขณะที่บูรพกถายังไม่ทันจะจบฯ เมื่อเสด็จไปถึงแล้วได้ประทับยืนอยู่ข้างนอกโดยที่ใครๆไม่รู้จัก ประทับยืนฟังธรรมอยู่เช่นนั้นตลอดคืนทั้ง ๓ ยาม แล้วประธานสาธุการแก่พระเถระฯ ในเวลาที่พระเถระกล่าวว่า "อิทมโวจ ภควา คังนี้" พระเถระทราบจึงถวายพระพรว่า ขอถวายพระพร มหาบพิตร พระองค์เสด็จมาตั้งแต่เมื่อไร พระราชาตรัสตอบว่า ในเวลาที่สรุปบูรพกถานั้นแหละพระคุณเจ้าฯ พระเถระจึงทูลว่า มหาบพิตร พระองค์ทรงกระทำที่ใครๆเขากระทำได้ยากฯ พระราชาได้ทรงกระทำการสละว่า สิ่งนี้ไม่ยากเลยพระคุณเจ้า ก็หากว่า ได้เป็นผู้มีใจส่งไปในที่อื่น (ใจไม่เป็นสมาธิ) แม้เพียงบทเดียว ตั้งแต่ที่พระคุณเจ้าเริ่มธรรมกถาแล้วไซ้, ความเป็นเจ้าของในที่แม้เพียงปลายปฏักแห่งแห่งตามบัณเฑาะว์ป่อย่าพึงมีแก่โยมเลยฯ ก็ในพระสูตรนั้นได้แสดงพระพุทธรูปทั้งหลายไว้ เพราะฉะนั้น พระราชาจึงได้ตรัสถามว่า พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระพุทธรูปมีเพียงเท่านี้ หรือยังมีอยู่อีก คังนี้ฯ พระเถระทูลว่า มหาบพิตร พระพุทธรูปที่อาตมาภาพยังไม่แสดงนั้นแหละมากกว่าที่ได้แสดงไปแล้ว พระพุทธรูปแม้อย่างอื่นหาประมาณมิได้ คังนี้ฯ พระราชาตรัสว่า พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอให้พระคุณเจ้าอุปมาเถิด คังนี้ฯ พระเถระทูลว่า มหาบพิตร ในนาข้าวสาสี่ ๑,๐๐๐ กรีส ข้าวสาสี่ที่เหลือนั้นแหละมากกว่าข้าวสาสี่รวงเดียว ฉนฺโต พระพุทธรูปที่อาตมาภาพยังไม่ได้แสดงนั้นแหละมากกว่า ฉนฺตึฯ พระราชาตรัสว่า พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอให้พระคุณเจ้าอุปมาข้ออื่นอีกฯ พระเถระทูลว่า มหาบพิตร บุคคลพึงทำบ่วงเข็มแล้วหันตรงไปยังมหาคงคา ที่เต็มด้วยหัวงน้ำ น้ำที่บ่วงเข็มน้อยน้ำที่เหลือมากกว่า ฉนฺโต, พระพุทธรูปที่อาตมาภาพได้แสดงนั้น พระพุทธรูปที่เหลือมีมากกว่า ฉนฺตึฯ พระราชาตรัสว่า พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอให้พระคุณเจ้าอุปมาข้ออื่นอีกฯ พระเถระทูลว่า มหาบพิตร ธรรมคาวานกแอนลมทั้งหลายในโลกนี้ย่อมเหวี่ยงบินไปในอากาศ มันเป็นสฤงษาคีขนาดเล็กเท่านั้น ที่ซึ่งนกนั้นกางปีกออกไปในอากาศเป็นส่วนที่มีมาก หรืออากาศที่เหลือมีมากกว่า พระราชา

ศรีสตอบว่า พระคุณเจ้ากล่าวอะไรกันเจ้า ซอริบ อากาศที่หนักนั้นกางปีกออกเป็นเพียงส่วนน้อย อากาศที่เหลือนั้นแหละเป็นส่วนที่มากกว่า ไม่มีที่สุด ไม่พึงประมาณฯ พระเถระพูดว่า มหาบพิตร พระพุทธคุณที่อาตมาภาพได้แสดงไปแล้วนั้นอันใดเดียว ที่เหลือมีมาก ไม่พึงประมาณ ฉะนั้นนั่นแลฯ พระราชาศรีสว่า พระคุณเจ้าผู้เจริญกล่าวชอบแล้ว พระพุทธคุณไม่มีที่สุด เปรียบค้ำยันกับอากาศซึ่งไม่มีที่สุดนั่นเอง โยมเส้อมใส่ต่อพระคุณเจ้า แต่ไม่อาจจะกระทำอะไรให้สมควรได้ นี่เป็นทศคบบรรณาการของโยมก็แล้วกัน โยมขอถวายราชสมบัติ(ที่ดิน)ประมาณ ๑๐๐ โยชน์ในตามบัณฑิตทวิปนีแก่พระคุณเจ้าฯ พระเถระพูดว่า ขอถวายพระพร มหาบพิตร ได้ทรงกระทำปัสสนาการของพระองค์แล้ว ส่วนอาตมาภาพก็ถวายราชสมบัติที่พระองค์ถวายแก่อาตมาภาพคืนให้แก่พระองค์อีก ขอให้มหาบพิตรครองราชสมบัติโดยธรรมโดยสม่าเสมอเถิด ขอถวายพระพร คังนี้ฯ พระพุทธคุณชื่อว่าไม่มีที่สุดด้วยประการฉะนี้ฯ

๕๔/๑๔ ส่วนสิ่งไม่มีที่สุดแห่งกัปเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในอนมตคคสังยุตอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สาวก ๔ รูปในพระธรรมวินัยนี้พึงเป็นผู้มีอายุร้อยปี สาวกเหล่านั้นพึงย่นระยะถึงวันละหนึ่งแสนกัปฯ ภิกษุทั้งหลาย กัปทั้งหลายก็ยังเป็นกาลที่พระสาวกทั้งหลายเหล่านั้นยังย่นระยะอยู่นั้นแลได้ไม่หมดฯ โดยที่แท้พระสาวก ๔ รูปเหล่านั้นเป็นผู้มีอายุร้อยปี มีชีวิตอยู่ร้อยปี พึงทำกาลละเมื่อเวลาล่วงไปร้อยปีฯ ภิกษุทั้งหลาย กัปชื่อว่าล่วงไปแล้วผ่านไปแล้วมากอย่างนี้แลฯ การที่จะนับกัปเหล่านั้นว่าเท่านี้กัปหรือว่าร้อยกัปเท่านี้ พันกัปเท่านี้หรือว่าแสนกัปเท่านี้ อันใครๆกระทำได้ไม่ถ่วงนิกฯ ข้อนี้เป็นเพราะเหตุใด ภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้มีที่สุดที่บุคคลติดตามไปรู้ไม่ได้ ที่สุดเบื้องต้นของสัตว์ทั้งหลายที่มีวิชาเป็นเครื่องกันมีคันทหา เป็นเครื่องผูกมัด แล่นไปอยู่ท่องเที่ยวไปอยู่ ย่อมไม่ปรากฏฯ ภิกษุทั้งหลาย ความทุกข์ทั้งหลายที่สัตว์เสวยแล้ว ความเคียดรอนฉับพลันที่สัตว์ทั้งหลายเสวยแล้ว ความเสื่อมสูญที่สัตว์ทั้งหลายเสวยแล้ว สัตว์ทั้งหลายมีเรื่องที่ถูกกระทำเพิ่มพูนขึ้นแล้ว ตลอดกาลนานอย่างนี้แล ภิกษุทั้งหลาย นี้ก็คงจะเป็นการเพียงพอแล้วกระมัง ที่ควรจะหน่ายในสังขารทั้งปวง เพียงพอเพื่อที่จะคลายความกำหนัด เพียงพอเพื่ออันรอกพันที่เดียว คังนี้ บรรดาบรรดาสิ่งไม่มีที่สุดเหล่านั้นกับพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในหนหลัง ฯ

๕๕/๘ ส่วนสงสารพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในอรรถถกถานิทานวรรคและปฏิสัมภิตรควา " ลำดับขั้นทั้งหลายและอายุคนะ

เป็นไปไม่ขาดสาย บัดนี้ทั้งหลายเรียกว่า สงสารฯ ที่สุดทั้งข้างต้นและข้างปลาย
 ของสงสารนั้นย่อมไม่ปรากฏฯ ด้วยเหตุนี้ ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าว
 ไว้ในนิเทศว่า ที่สุดข้างต้นของสงสารย่อมไม่ปรากฏฯ ที่สุดเบื้องปลายย่อมไม่
 ปรากฏฯ สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่แล้ว คำรงอยู่แล้ว คึดแน่นแล้ว ปรารถนา ผังใจ
 แล้ว น้อมใจไปแล้วในสงสารในท่ามกลางที่เดียวฯ ที่สุดข้างต้นของสงสารย่อมไม่
 ปรากฏฯ ไม่ปรากฏอย่างไร ก็กำหนดอย่างนี้ว่า วัฏฏะย่อมเป็นไปตลอดชาติประ
 มาณเท่านี้ ไม่เป็นไปเกินกว่าประมาณนั้น ดังนี้ย่อมไม่มีฯ แม้อย่างนี้ก็ชื่อว่า ที่สุดข้าง
 ต้นของสงสารย่อมไม่ปรากฏฯ ก็กำหนดอย่างนี้ว่า วัฏฏะย่อมเป็นไปตลอดชาติประ
 มาณเท่านี้ ประมาณพันชาติเท่านี้ แสนชาติเท่านี้ เท่านี้โกฏิชาติ ประมาณร้อย
 โกฏิชาติเท่านี้ ประมาณพันโกฏิชาติเท่านี้ ตลอดปีเท่านี้ ประมาณร้อยปีเท่านี้ ประ
 มาณพันปีเท่านี้ ประมาณแสนปีเท่านี้ ประมาณโกฏิปีเท่านี้ ประมาณร้อยโกฏิปีเท่านี้
 ประมาณพันโกฏิปีเท่านี้ ประมาณแสนโกฏิปีเท่านี้ ประมาณกัปเท่านี้ ประมาณร้อย
 กัปเท่านี้ ประมาณพันกัปเท่านี้ ประมาณแสนกัปเท่านี้ ประมาณโกฏิกัปเท่านี้ ประ
 มาณร้อยโกฏิกัปเท่านี้ ประมาณพันโกฏิกัปเท่านี้ ประมาณแสนโกฏิกัปเท่านี้ ไม่เป็น
 ไปเกินกว่าประมาณนั้น ดังนี้ ย่อมไม่มีฯ แม้อย่างนี้ก็ชื่อว่า ที่สุดข้างต้นของสงสาร
 ย่อมไม่ปรากฏฯ ถ้ามว่า ที่สุดเบื้องปลายของสงสารย่อมไม่ปรากฏอย่างไร เฉลย
 ว่า ก็มีกำหนดอย่างนี้ว่า วัฏฏะจักเป็นไปประมาณเท่านี้ชาติ จักไม่เป็นไปเบื้อง
 หน้าเท่านั้น ดังนี้ ย่อมไม่มีฯ แม้อย่างนี้ก็ชื่อว่า ที่สุดเบื้องปลายของสงสารย่อมไม่ปรากฏฯ
 ถ้ามว่า ก็กำหนดอย่างนี้ว่า วัฏฏะจักเป็นไปประมาณเท่านี้แสนโกฏิกัป จักไม่
 เป็นไปเบื้องหน้าเท่านั้น ดังนี้ ย่อมไม่มีฯ แม้อย่างนี้ก็ชื่อว่า ที่สุดเบื้องปลายของสง
 สารย่อมไม่ปรากฏฯ และเพราะมีที่สุดที่ค้นหาไม่พบนี้เอง จึงควรทราบสงสารนี้ว่า
 ไม่มีที่สุดฯ

๘๖/๑๖. คำว่า ทุกข์ ดังนี้ หมายถึงสังสารทุกข์ฯ ทุกข์แม้จะกำหนดไว้โดยพระ
 บาลีว่า ทุกข์แต่การเกิด ทุกข์แต่ความแก่ ทุกข์แต่ความเจ็บ ทุกข์แต่ความตาย
 ทุกข์แต่ความโศกเศร้าว่าไร ความลำบากกาย ความเสียใจ ความคับแค้นใจ ทุกข์
 ของสัตว์ที่เกิดในนรก ทุกข์ของสัตว์ที่เกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ทุกข์ของสัตว์ที่เกิด
 ในวิสัยเปรต ทุกข์ของมนุษย์ ทุกข์ที่เกิดจากการเข้าสู่กรรมเป็นต้นเหตุ ทุกข์ที่มีการ

อยู่ในครรภ์เป็นต้นเหตุ ทุกข์ที่คลอดออกจากครรภ์เป็นต้นเหตุ ทุกข์ที่เกี่ยวกับการรักษาตัว
 ของสัตว์ที่เกิดแล้ว ทุกข์ที่ต้องเกี่ยวข้องของค้ำยผู้อื่นของสัตว์ที่เกิดแล้ว ทุกข์ที่ตัวทำให้แก่ตัว
 เอง ทุกข์ที่ผู้อื่นเขาทำให้ ทุกข์คือทุกข์เวทนา ทุกข์ของสงสาร ทุกข์แต่ความแปรปรวน
 โรคตา โรคโสต โรคจุก โรคลิ้น โรคกาย โรคศีรษะ โรคหู โรคปาก โรค
 ฟัน ไอ หืด หวัด ไข้พิษ เอมแห้ง โรคในท้อง การสลบ มึน จุกเสียด ลง-
 ท้อง โรคเรื้อน ฝี กลาก มงคร๋อ ลมบ้าหมู หิดเปื่อย หิดค้ำน คุดทะราด หูด
 ระลอก คุดทะราดคอน โรคโลหิต โรคคี โรคเบาหวาน ริดสีดวง พุพอง บานทะ-
 โรค อาพาธที่มีศีเป็นสมุฏฐาน ความเจ็บที่มีเสมหะเป็นสมุฏฐาน ความเจ็บป่วยที่มีลม
 เป็นสมุฏฐาน ความเจ็บป่วยที่มีเสมหะและลมเจือปนกันเป็นสมุฏฐาน ความเจ็บป่วยที่เกิด
 จากฤดูแปรปรวน ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการผลัดเปลี่ยนอวัยวะไม่ถูกส่วน ความเจ็บ
 ป่วยที่เกิดจากความเพียร ความเจ็บป่วยที่เกิดจากวิบากกรรม เย็น ร้อน หนาว หิว
 กระจาย ปวดอุจจาระ ปวดมีสสาวะ ทุกข์แต่ถูกสัมผัสแห่งเหลือบ ยุงกัด ลมแฉกแฉก
 เมา และงูกัด ทุกข์แต่การตายของมารดา ทุกข์แต่การตายของบิดา ทุกข์แต่การตาย
 ของพี่น้องชาย ทุกข์แต่การตายของพี่น้องน้องหญิง ทุกข์แต่การตายของบุตร ทุกข์แต่การ
 ตายของธิดา ทุกข์แต่ความเสื่อมญาติ ทุกข์แต่ความเสื่อมจากภคชะ ทุกข์แต่ความเสื่อม
 เพราะโรค ทุกข์แต่ความเสื่อมกิล ทุกข์แต่ความเสื่อมทริฐ ดังนี้ ก็จริง ๆ แต่ถึงกระนั้น
 ก็พึงเห็นว่า ทุกข์นี้ไม่มีที่สุคนธ์เอง เพราะเหตุที่ทุกข์นี้เกิดขึ้นแก่สัตว์อย่างไม่มีที่สิ้นสุดเป็น
 ราวบุคคล ในจักรวาลอันไม่มีที่สุด อนึ่ง เมื่อเกิดก็เกิดในชาติมิใช่น้อยเลย และแม้ใน
 ชาติหนึ่งก็เกิดหลายครั้งหลายหน

๕๗/๑๒ ค้ำยเหตุ นั้น ในอรตถกถาสัจจกวิภังค์ท่านจึงกล่าวไว้ว่า เพราะว่า ใครๆ
 ไม่อาจที่จะยืนยันทุกข์ว่า ทุกข์มีประมาณเท่านี้ร้อยหรือทุกข์มีประมาณเท่านี้พัน หรือว่า
 ทุกข์มีประมาณเท่านี้แสน แต่อาจจะย่อเทศนาดลงได้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะ
 ย่อเทศนาว่า ขึ้นชื่อว่าทุกข์แล้วมิใช่จะไร้อื่น โดยย่อคืออุปาทานชั้นนี้เป็นทุกข์ ดังนี้ จึง
 ได้ตรัสอย่างนั้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า โดยยืนยันแม่อุปาทานชั้น ๕ ก็เป็นทุกข์
 ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงทุกข์ที่จะกล่าวเป็นอย่างๆ ไม่อาจที่จะกล่าวได้ทั้งหมดค้ำยกับไปเป็น
 จำนวนมากแม้ทั้งหมด จึงแสดงยืนยันไว้โดยอุปาทานชั้น ๕ เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จุยกยืนยัน
 รสของน้ำในมหาสมุทรทั้งสิ้นลงในหยาดน้ำหยาดเดียว ดังนี้ สิ่งที่ไม่มีที่สุด ๔ อย่าง คือ

อากาศ จักรวาส หมู่สัตว์ พระพุทธคุณ พระพุทธญาณ กปิ สงสาร และทุกข์ที่ข้า -
พเจ้าได้แสดงไว้แล้วด้วยพระบาลีพร้อมทั้งอรรถกถา ด้วยประการฉะนี้

เรื่องความไม่มีที่สุด จบ

๔๔/๘ กัณฑ์ที่ ๖ ชื่อปกิณณกวีนิจฉัยในคัมภีร์จักกวาฬที่ปณี จบลงด้วยประการฉะนี้

(ปัจฉิมกถา)

จักกวาฬที่ปณีซึ่งประดับด้วย(เนื้อหา) ๖ กัณฑ์ ที่พระมหาเถระซึ่งครูทั้งหลาย
ขนานนามให้ว่า " สิริมังคลาจารย์ " ดังนี้ เป็นผู้ที่มีความอุทิศสาธุมาก ทรงพระไตร
ปิฎกประดับด้วยศรัทธา ความรู้และความเพียร ประารถนาความเป็นผู้ฉลาดในสัมปรายภพ
อยู่ในวัดที่ปรากฏชื่อในภาษาไทยว่า " สวนขวัญ" อันตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของ
วัดพระสิงห์^๑ ในนครเชียงใหม่^๒ ได้รจนาสเสร็จในปิระโอง โทศก จุลศักราช ๔๔๒
ในการทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาของพระผู้จอมมนุษย์ ผู้เป็นพระราชายิ่งกว่าพระราชา
ผู้ทรงเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าลเก^๓ ทรงเป็นใหญ่ในนครเชียงใหม่อันใหญ่ยิ่ง ทรง
เป็นคิลกของพระราชาทั้งปวง ทรงเป็นผู้มีศรัทธาอย่างยิ่ง ทรงปรารถนาพระสัพพัญญู-
ญาณ

คัมภีร์จักกวาฬที่ปณีนี้พ้นจากอันตรายสำเร็จแล้ว ฉันทโค ความปรารถนาทั้งสิ้น
ของหมู่สัตว์จงสำเร็จด้วยดี ฉันทันนี้

ส่วนข้าพเจ้าผู้รจนาคัมภีร์จักกวาฬที่ปณี นี้ ได้ประสบบุญที่เกิด
ความสุขใจ ด้วยบุญของข้าพเจ้านั้น ขอความปรารถนาของ
หมู่สัตว์ที่คั่งแอม จงสำเร็จ ขอให้หมู่สัตว์ซึ่งไม่มีที่สุด ในจักร
วาสนอนไม่มีที่สุด จงมีความสุข มีอายุยืนนานเห็นความเจริญ
ทุกเมื่อ อนึ่ง จงเป็นผู้ไกรในบุญ เลื่อมใสในพระพุทธ เลื่อม

^๑ดูภาคผนวกของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หน้า ๒๓๓

^๒ดูภาคผนวกของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หน้า ๒๓๔

^๓ดูภาคผนวกของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หน้า ๒๓๕

^๔ดูภาคผนวกของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หน้า ๒๓๖

ใสในพระธรรม และเลื่อมใสในพระสงฆ์เท่านั้น ก้าวว่า
 หมูสัตว์เหล่านั้นที่มีประการอย่างนั้น ย่อมได้ความสำเร็จ
 แห่งความหวังและธรรมอันเป็นที่พันทุกซ์ ฯ ส่วนตัวของข้า -
 พเจ้าเองพึงได้ผลอันสูงสุดที่รู้จักกันว่า " พระอรหันต์ " อัน
 ประทับด้วยคุณทั้งปวงในภพสุดท้าย ฯ ในกาลใด พระ
 อริยมคโคตรยผู้เป็นโลกนายกเสด็จจุติแล้ว ในกาลนั้น
 ข้าพเจ้าพึงได้เข้าเฝ้าฟังพระธรรมของพระองค์ เมื่อได้ฟัง
 ธรรมของพระองค์แล้ว พึงบรรลุดลอันยอดเยี่ยม ในกาลนั้น
 ข้าพเจ้าพึงประทับด้วยคุณทั้งหมด ถ้ายังไม่บรรลุดลใน-
 ศาสนาของพระอริยมคโคตรย ยังท่องเที่ยวไปในภพน้อย
 ภพใหญ่ไซ้ ไม่พึงคบปวปมิตร พึงคบบุรุษผู้สูงสุด ไม่
 พึงประกอบด้วยทิวินิเลว พึงประกอบด้วยทิวินิดี ประกอบ
 ด้วยบุญมีทานเป็นต้น จงเป็นผู้เลื่อมใสที่ชาวโลกนับถือแล้ว

ขอพระสัทธรรมคือคำสั่งสอนของพระโลกนาถ จง
 ส่องแสงตลอดกาลนาน ฯ ขอให้สรรพสัตว์ทั้งปวงจงเลื่อม
 ใสในพระพุทธศาสนา ขอให้ฝนจงตกต้องตามฤดูกาล นำ
 แผ่นดินไปสู่ความมั่งคั่ง หลังกระแสน้ำโดยชอบ จงรักษา
 พืชและสัตว์ที่เกิดบนแผ่นดินทุกเมื่อ ฯ อนึ่ง ขอให้พระราช
 ทั้งหลายพิทักษ์รักษาประชาชนโดยธรรมทุกเมื่อ เหมือนบิคา
 มารคาเลี้ยงบุตรน้อย ที่เกิดแต่คนเป็นเนืองนิตย์ฉะนั้นเทอญ ฯ
 จักกล่าวพิถีพิถัน จบ ฯ
